

Uraren bideak

KOLDO IZAGIRRE

(Euskal) Kritikaren ezintasunari buruzko ohar bi

IBAN ZALDUA

Quebec, Cree herriaren lurraldetik ikusita

XABIER ERIZE / PILAR MARIN

Historia bizia

Antonio Zavalari elkarrizketa

JOXERRA GARZIA

Egunen gurpilean

JOSEBA BALERDI • URTZI URRUTIKOETXEA

• IÑAKI MARTINEZ DE LUNA • AMATIÑO

JAKiN

126

iraila
urria
2001

Aldizkari hau ARCEko kidea da
(ARCE: Asociación de Revistas Culturales de España)

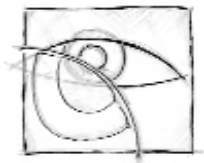

*Aldizkari honek Gipuzkoako Foru Aldundiko Kultura
eta Euskara Departamentuaren laguntza jaso du*

Eusko Jaurlaritzako Kultura Sailak diruz lagundutako aldizkaria

Aurkibidea

Zenbaki honetan

► 7

Gaiak

Uraren bideak ► 11

KOLDO IZAGIRRE

(Euskal) Kritikaren ezintasunari buruzko ohar bi ► 41

IBAN ZALDUA

«Esan Europako jendeari zer ikusi duzuen Quebecen!»

(Quebec, Cree herriaren lurraldetik ikusita) ► 55

XABIER ERIZE / PILAR MARIN

Historia bizia

Antonio Zavalari elkarrizketa ► 73

JOXERRA GARZIA

Egunen gurpilean

JOSEBA BALERDI • URTZI URRUTIKOETXEA ► 97

• IÑAKI MARTINEZ DE LUNA • AMATIÑO

© JAKIN

JAKINeko idazlanez inon baliatzerakoan
aipa bedi, mesedez, iturria

JAKIN

aldizkari irekia da eta ez dator nahitaez
idazleen iritziekin bat

ZUZENDARIA

Joan Mari Torrealdai

ERREDAKZIO-ARDURADUNA

Xabier Eizagirre

KONTSEILU EDITORIALA

Paulo Agirrebaltzategi, Joxe Azurmendi, Joseba Intxausti

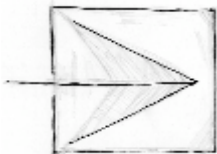
IDAZKARITZA ETA ADMINISTRAZIOA

Tolosa Hiribidea, 103-1.C / 20018 Donostia
Tel. 943 21 80 92 / Fax 943 21 82 07
jakin@jalgi.com

2001eko PREZIOAK

BARRUAN	HARPIDEDUNA	EZ HARPIDEDUNA
Harpidetza	6.000 pzta. (36,06 euro)	—
Ale arrunta	1.000 pzta. (6,01 euro)	1.350 pzta. (8,11 euro)
KANPOAN		
Harpidetza	6.500 pzta. (257 FF / 39,07 euro)	—
Ale arrunta	1.100 pzta. (43,5 FF / 6,61 euro)	1.550 pzta. (61,29 FF / 9,32 euro)

Summary

Waterways

The writer Koldo Izagirre presents us with the third instalment of the *Books of poetry from the 20th century* collection, published by the Susa publishing company. This collection gathers together the poetical anthologies of forty Basque poets from the 20th century. The article introduces us to the poetry of the nine poets featured in this third instalment: Lauaxeta, Bitoriano Gandiaga, Jose Angel Irigaray, Amaia Lasa, Joxe Austin Arrieta, Joxean Muñoz, Omar Nabarro, Felipe Juaristi and Pako Aristi. ► KOLDO IZAGIRRE

Two observations regarding the incapacity of criticism (Basque)

The professor and writer Iban Zaldúa reflects on the situation regarding criticism of Basque cultural products. Thus, the author comes to the conclusion that, within the field of Basque culture, it is very difficult to make genuine and truthful criticism. In order to illustrate his thesis, the author presents us with two examples: the first is based on a controversy arising in the field of social sciences, and the second belongs to the field of literary criticism. ► IBAN ZALDUA

«Tell the people of Europe what you have seen in Quebec!» (Québec, seen from the territory of the Cree people)

The professor Xabier Erize and the lawyer Pilar Marin present us with the Cree people, a native American people to be found territorially in Quebec. Despite the fact that Quebec constitutes an obligatory reference for Nationalist movements and for initiatives aimed at recovering minority languages, the authors perceive that there are considerable shortcomings in its policies: the discriminatory treatment experienced by native peoples (First Nations). In this way, we may become familiar with the struggle experienced by the Cree people in favour of their culture, language, territory and future. ► XABIER ERIZE / PILAR MARIN

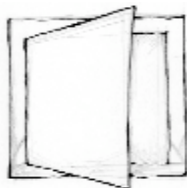
Interview with Antonio Zavala

The journalist Joxerra Garzia conducts a lengthy interview with Antonio Zavala, the writer, publisher and compiler and student of *bert-solaritza* (verse improvisation), in a new issue of the *Living History* series. The interview takes the form of an extended journey through Zavala's vital career: his childhood in Tolosa and Aduna; his first contacts with *bertsolaritza* as a fan, compiler and researcher, his life and experience as a priest; the creation of the *Auspoa* collection, his subsequent rapprochement with the remaining genres of popular literature, both within and outside the Basque Country. In short, a career characterized by his intense and selfless devotion to research and publishing work. ► JOXERRA GARZIA

News today

This gathers together cultural information focusing on the present from various areas and perspectives. This year we shall be closely following culture, sociolinguistic, communication and literary-related matters. This section draws on various specialists: Joseba Balerdi, Iñaki Martínez de Luna, Amatiño and Urtzi Urrutikoetxea. ► *Various Authors*

e skuetan duzun hau bigarren aldiko 126. zenbakia da eta 2001. urteko bosgarrena.

Zenbaki honek ez du gai nagusirik jorratzen. Horren ordez, elkarren artean lotura zuzenik ez duten hiru artikuluk osatzen dute *Gaiak* saila. XX. Mendeko Poesia Kaiarak bildumaren hirugarren emanaldiaren aurkezpena, euskal kritikaren zailtasun eta ezintasunak, eta cree herri natiboak Quebecen bizi duen egoera dira, hain zuzen ere, artikuluko horiek jorratzen dituzten gaiak.

Lehenengo artikuluan, beraz, Susa argitaletxearen XX. Mendeko Poesia Kaiarak bildumaren hirugarren argitaldia aurkezten du Koldo Izagirre idazleak. Argitaldi honetako bederatzi poeten obra du hizpide: Lauaxeta, Bitoriano Gandiaga, Jose Angel Irigaray, Amaia Lasa, Joxe Austin Arrieta, Joxean Muñoz, Omar Nabarro, Felipe Juaristi eta Pako Aristi.

Hurrengo artikuluan, euskal kultur produktuen kritika egiteko zailtasunei buruz dihardu Iban Zaldúa idazle eta irakasleak; batik bat, kritika bere benetako funtzioaz hornitzeko zailtasunei buruz. Ikuspuntu hori azaltzeko bi adibide erabiltzen ditu Zaldúak: lehen adibidean gizarte zientzien arloko kritika batek sortutako polemika du hizpide; eta bigarrena literatur kritikaren esparruan kokatzen da.

Hirugarrenean, azkenik, Xabier Erize irakasleak eta Pilar Marin abokatuak cree herria aurkezten digute. Herri natibo iparramerikar horren lurraldea Quebecen barruan

dago gaur egun. Quebec, hainbat mugimendu abertzale-
ren eta hizkuntzak biziberritzeko ahaleginen eredutzat
hartu izan den arren, badu, egileen arabera, hutsune na-
baria: jatorrizko herrien tratamendu baztertua. Hala,
beraz, cree herriak bere hizkuntza, kultura, lurralde eta
etorkizunaren alde aurrera daraman borroka ezagutu de-
zakegu artikulu honetan.

Historia Bizia sailean Antonio Zavala elkarrizketatu du
Joxerra Garzia idazle eta irakasleak. Idazle, editore, bertso
biltzaile eta aztertzaile honen bizitzan eta obran sakontze-
ko aukera eskaintzen digu elkarrizketak: haurtzaroa Tolosa
eta Adunan; bertsolaritzarekiko harremanak, bai bertsoza-
le, bai bertso biltzaile eta baita ikertzaile modura ere; erli-
jioso gisa izandako bizitza eta esperientzia; Auspoa bildu-
maren sorrera eta bilakaera; herri literaturaren baitako bes-
telako generoekiko hurbilketa eta horien lanketa, dela Eus-
kal Herri mailan, dela erdal herrietan ere... Azken buruan,
biltze, ikertze eta argitaratze lanei eskuzabaltasunez eta go-
go biziz eskainitako ibilbide bat jartzen zaigu agerian elka-
rrikeria honetako galdera eta erantzunen artetik.

Egunen gurpilean saileko orrialdeetan, ohi bezala, kul-
tura, literatura, soziolinguistika eta komunikazioaren in-
guruko berriak dituzte aipagai, estilo arin eta bizian, Jose-
ba Balerdik, Urtzi Urrutikoetxeak, Iñaki Martinez de Lu-
nak eta Amatiñok. ¶

Uraren bideak

b

K O L D O I Z A G I R R E

b

*e*uria ari zuen nire klitori gainean» dio Miren Agur Meabek *Azalaren kodea*-n, iaz Susak argitaratu zion bere azken poema liburuan¹. Esaldi horretan, jakina, gizonezkook —eta bereziki arrak garen gizonezkook zer esanik ez— keinu ironiko bat ikusi behar genuke emetasunaren aldarriaz bat. Aitor dezagun baduela aski arazoi emakumeak poesiaren historian ezarri diren hainbat molde apurtzeko, xaramelaz okituta egon behar baitu egin dizkiogun poemak irakurrita. Sentimentalkeriaren aurkako saio bikaina da Meaberen liburu osoa, eta poema ez-poetiko dirudien atributu femenino baten bidez egina denean indar berri bat hartzen du antipoesiak. Baiki, poesiaren demasa salatzen zaigu hor, Verlaine-renganaino garamatza Meaberen ozartasunak, beste aunitzen artean Debussyk ere musikatu zuen *Romances sans paroles* ataleko poema ezagun hura dakarkigu akordura:

*Il pleure dans mon coeur
Comme il pleut sur la ville
Quelle est cette langueur
Qui pénètre mon coeur?
Ô bruit doux de la pluie
Par terre et sur les toits!
Pour un coeur qui s'ennuie
Ô le chant de la pluie!*

Koldo Izagirre idazlea da. XX. Mendeko Poesia Kaierak bildumaren prestatzailea da.

*Il pleure sans raison
Dans ce coeur qui s'écoeure.
Quoi! Nulle trahison?...
Ce deuil est sans raison.*

*C'est bien la pire peine
De ne savoir pourquoi
Sans amour et sans haine
Mon coeur a tant de peine!*

Barkatuko duzue, osorik eman beharra neukan: nire ahoskera zoragarriak ez ahal zizuen eragotziko *pleure/pleut* binomioa behar den bezala bereizten! Alegia, «Negarra ari du ene bihotzean» diosku Verlaineek («Ari dut negarra» ausartu zen idazten Lizardi), «Negarra ari du ene bihotzean / hirian euria ari duen bezala». Beharbada, *pleure/pleut* hotskidetasuna gordetzeko *negarra/langarra* erabili behar genituzke, nik dakidala behintzat *pleure/coeur* binomio fonikoa osaezina baita, *bisutsa/bihotza* ditugu hurbilenak, baina itzultzerakoan desberdin deklinatu beharrekoak direnez, urrundu egiten dira. Uste dut, gainera, funtsean hurbiltasun nagusia *pleure/pleuten* artekoa dugula hemen, negarraren eta euriaren, malkoaren eta tantaren artekoa, horregatik proposatzen dut *negarra/langarra*.

Negarra ari du ene bihotzean
Hirian langarra bezala
Zer ote da nagitasun hau
Hala zilatzeke ene bihotza?

O langarraren doinu ezta
Lurrean eta teilatuetan!
Unhatu egiten den bihotzari
O langarraren harrabotsa!

Zertako gabe ari du negarra
Hastiatua den bihotz honetan.
Nola! Trahiziorik ez?...
Dolu honek ez dauka zertan.

Nekerik mingarriena da
Jakin ahal ez izatea zertako
Aiherrik amodiorik ez-eta
Ene bihotza den hain neke!

Oso oker ez banago, poema honen ezein lerrotan ez da ageri euria ari duenik Verlaine-ren bihotzean. Baina hain hurbil daude negarra eta langarra (*pleure/pleut*), ze han eta hemen ikusiko duzue *Negarra ari du ene bihotzean* titulatu ordez, Verlaine hobetu bat ematen zaigula, *Euria ari du ene bihotzean*. Ez bakarrik itzulpenetan (gaztelaniaz Enrique Azcoagak bihurtu zuen negarra euri), baita frantseseko antologia batzuetan ere. Horixe da analogiak daukan indar eragilea, metaforari zabaltzen dio bidea: denok ulertzen dugu euria duela bihotzean poetak. Geroztik, euriak hainbat idazleren malerustartzüna gozatu du, ez bakarrik frankofonian. Entzun dezagun Pessoa:

*Cai chuva do céu cinzento
que nao tem razao de ser.
Ate o meu pensamento
Tem chuva nele a escorrer.*

*Tenho uma grande tristeza
Acrescentada à que sinto.
Quero dizer-ma mas pesa
O quanto comigo minto.*

*Porque verdadeiramente
Nao sei se estou triste ou nao.
E a chuva cai levemente
(Porque Verlaine consente)
Dentro do meu coração.*

Urteetarako finkatu zuen Verlaine-Pessoak euria bihotzaren eztimingarri legez. Manoel Antonio abanguardako poeta galego handiak *Chove na cidade* eta *Chove na aldeia* poema ederretan euriago egin dezan ari duela euria idatzi zuen: erran gabe doa bihotz bat dagoela gozagai. Juan Ramon Jiménez-ek aski du *Llueve sobre el río* esatea, denok ulertzen dugu zer adierazi nahi duen...

Formula bilakatu da, noski, euria eta mukertasunaren, akidura sentimentalaren arteko lotura: *Il pleut dans ma chambre* du izena Charles Trenet-en kantu ezagun batek (*Il pleut dans ma chambre / j'ecoute la pluie / douce pluie de septembre / qui tombe dans mon lit...*), eta errepikan: *Il pleut dans ma chambre / il pleut dans mon coeur...* Domeni-

co Modugnok *Piove, piove sul nostro amore* kantatzen zuen *Ciao Bambina* ezagunean... *Llueve en mi alma* du izena tango ezagun batek (eta aitorten honi halako tremendismo kutsu bat hartzen diogunez hagitz titulu egokia egiten zaigu tango baterako, baina kasu: Pessoak *Na minha alma sempre chove* utzi zuen idatzia, eta irakurriko dizuet gero Gandiagaren antzeko zerbaitek...). Euriak egoera animiko bat islatu du poesian eta kantuan joan deneko ehun eta hogeita hamar urte honetan. Hainbestearino, non Verlaine-ren poeman ageri diren nagitasun, unhatze, hastio eta neke horiek eragin zuzena ukan duten frantsesaren hiztegi-gintzan. Poema horretako euriak eman dio *langueur* hori bigarren adiera, «malenkonia ezti eta amestia», eta *ennui* aditzari «ezertan plazer hartzen ez den utzikeria moral a» esangura. Honen sinonimotzat, Robert-ek hauxe dakar: *ca-fard, neurasthénie, spleen*. Bai, Baudelaire-k ere badu zer ikusia honetan (*Parisko spleena*). Malenustarzun horretan ageri zaigu Lauaxeta gaztea, *faire niente* gustagamiak jotako poeta ageri zaigu bere lehen liburuko lehen poeman:

Zer dodan eztakit, baña gexo nago:
gorputza aul daukot, gogua ariago.
Arratsari nago..., itxas urdinari,
lanari el-ezin, soilik ametsari.

Poema horretan ez da euria elementu malenkoniatsua, itsasoa eta gaua dira astrügaitz espiritualaren lagun. Harrigarria da alabaina zeinen presentzia eskasa duten urari loturiko figurek gure tradizio kultuan. «Bizitzaren itsasoa» erabili zuen Emeterio Arresek, eta hori asko da 1928 batean, «Bizitzaren itsasoa / Kerizpe hontan ugeldi...». Eta beste poema batean, itsasoari mintzo:

intziri sakon egile beti,
nahiz osin harro, nahiz uhin bare,
zerbaiten bihotz ezkutuko zu
idaroki-gaiz betea zaude!

Lauaxeta ez da luzaz laketuko nagitasun soegile horretan, bestelako sinbologiaz beteko du itsasoa. Euriaren lane edo kale edo katilu baino, munduan aitzina egiteko ontzi, haizeak harrotzen duen oihala baitu poetak bihotza:

¡ITXASORA!

Euskalerra laztana, nire
Soñutzik ontzi-puntan, sakoneko lemazain,
itxaso-barne nua zidor ezezaunen gain.
¡Ondartzan oro laga! —arriskubak darraigu—,
Lur-barri billatzale ametsa lagun dogu,
Liorreko lokatzok geure malkoz egiñak.
Arnas artzeko, billau

amaibako urdiñak.

Euren solas utzakaz gixonak lotzen gabez;
Azkatasun oldiak ilten dira atsekabez.
¡Aurrera! Iparraldian edur-mendi ixoztubak,
eta ugarte otzeta lamiñen gaztelubak.
Eruango zaitubet:

—eunak arro axian—

Itxaropena bai dot begi onein ganian.
Bide barriak nai dauz abendaren kezkeak:
Lar lurrari egon da.

¡Zabaldu osertzeak!

Ekintza gurenentzat landa au dan zabala,
Izki-mota orontzat burdinori garbala
Geure itxaso gogorra, abendak maite zaitu!
Zeure altzora gatorz, lurra ba txiker yaku.
¡Indar irakasle oi,

kendu odei ta laño!

Balerik eztogu nai, gogai barriak baño.
Argizkorrija dager, urrezko yantzi barriz.
Ementxe gatorkixuz jakintzaren egarriz.
Ametsik ezkenduban legorretan egiten,
uraren barna baña goyak doguz ikusten.
¡Geure itxaso gogorra!

Gogayen arraunlari

Agur egiten dautzu itxaro argijari.
Soñak esitzen dozuz, goguak ariago:
Geuregan legez, zeugan, beti kezka bat dago.
Sakon ori nok dazau?

¡Oso zara zadorra!

Ekaitz orrein orruba koldarren bildurkorra.
Euzkuak soilik dabiltz altzo zabal orretan;
Imin dozu oldia euren begi barnetan.
Gudarijak dagixuz, berunezko bizkarrak,
tente diran erruak, burni diran iztarrak.

—Gixonjale leyentzat jaki ziltzagilliak...—

Itxaso aundi orrek, zabal, zeru-atiak.
Erijotza or dabil, or dabil maitasuna.
Erri gogor onentzat, zeugan etorkixuna.
Odiseu barri gara, lamiñik ezta baña,
Emen sortuba ezta Aprodite liraña.
Geure abenda-antzo pioneer gaste gara.
Altzuan beti dozu irri baten ikara.
Baña leoyen legez darresixu galparra.
¡Euzkoen itxasua!

¡Oldia eta indarra!

¡Aurrera, aurrerantza!

Ontzi-puntan soñutzik.

Axe oron mosubai bijotzak zabaldurik.
Ibillaldi au ezta bixitzan amaituko;
Bein ontziratu danik barriz ezta itzuliko.
Miñak lurean itxi, begoz itun diranak.
Itxaroz kezkatubak nai dabez geure lanak.
Zerubak argi dagoz, begoz pozez begijak.
Uñen ganian dabiltz geroko abestiak...
Barriro esi daigun ludijaren gerrija,
Ez bitsez, ez indarrez, gogayakaz baño.
Itxaruak berua euzkotarren ontzija
Goguak nausi diran argitasun goiraño.

Badu antza apurtxo bat poema honek Lizardiren *Euz -ko Bidaztiarena-* rekin, baina honek ez daukan arnas epikoa dario Lauaxetarenari, Joanes Etxeberriren *Balea zaleen otoitzak* dakarzkigu ehikiago akordura. Urrun dago Lauaxeta ordea gure tradiziotik. Literatura bat sortzen ari delako kontzientzia dauka, bere lehen liburuaren tituluan bertan argi adierazia, *Bide barriak*. Gure literaturaren ikuspegi bat dauka egileak, Etxepare berri bat dugu, dagoenari eta batik bat ez dagoenari beha. Eta ez du gogoko munduari bizkar eta garaia bazter dagoen gure letragintza (*Lar lurrari egon gara*). Beritasunaren bideak eskaintzen dizkigu, munduratzeko bat behar duelako poetak. Ereduak ikusi, ereduak hartu, haien oihartzuna guregana ekarri, halako lana agintzen dio bere lumari, modernitatean txertatu nahi du Lauaxetak. Honek artifizialtasunera darama zenbaitetan, mailegu nabarmenera, gexo egon behar zuelako zegoen

gexo. Baina euskal literaturatik irakurriz, Lauaxetarik interesgamienean behintzat dena zaigu berri, lehendik euskaraz poemarik idatzi ez bagenu bezala dihardu, *Bide barijak* a rgitaratuak liberazio handi bat suposatzen du. Lizardik genialtasuna eskatzen zuen, bera zela geniala jakin gabe edo aitortu nahi izan gabe; Lauaxetak lana aldarikatzen du, ez du genialtasunaren esperoan egon nahi existitzen hasteko, eta gure letra modernoan oinarriak ezartzeari ekiten dio, mailegutza, oro har, genial batean.

Orixek, halako deskribatzaile ona izaki, ekaitza baino ez du kontuan hartzen, lehortearen antitesia bezala. Bitxia da zeinen oharkabean pasa den euria gure poetentzat. Haatik, herri jakindurian, tanta izan edo elementa izan, baditu hainbat ñabardura: zirimiria, langarra, isola, erauntsia, jasa, zaparrada... Azeria galdu zuena omen da, eguzkitan ari duenean azeriaren ezteiak omen ditugu... Hainbat errefrauren sorburu dugu, euri urte arto urte, euri xehea eta emazte praubea gizonaren galgarri... «Indiano-rik onena» esan zaio euriari, eta hala ere nekazaria eta baserria goratu besterik egin ez duen gure olerkaritzak ez dio koplatxo batzuen omenaldia egin. Badirudi mendian idatzitakoak direla hainbat olerki, eta gauza jakina da mendira aronez irteten dela maizenik, hori dela gainera gomendagarriena. Ikuspuntu panoramiko bat hartzen da handik, ez da hurbilekoa ikusten, tontorretik ari da poeta. Oso garrantzizkoa iruditzen zait hauxe, uste dut gauza saldo bat esplikatzen duela; gure poesian eskas dugun xehetasuna, berbarako. Ikusmiraz egiten da errealitatearen jabe olerkaria, ez egunerokotasunaz. Paisaia nagusitzen da, eta askotan bere hausnarketa urruntze bat baino ez da. (Emeterio Arresek, tolosar jator gisa, Alpino Uzturreko kide dirudi, Jautarkolek bizitza menditarra goستن du, Lauaxetak Artxanda gainetik du nahiago Bilbo, Lizardi behin eta berriro igotzen da bere mendira, Orixek harako aldi du ia egunero...). Ohargarria da bestalde zeinen maite duen Orixek eguzkia, konstante bat da, erreferentzia ugari ditu, eta honetan Mistralen eragina atzeman litekeen arren ez nintzateke ausartuko haren paganismotik daukanik esaten. Oso euskaldunona omen, alabaina, eguzkiaren

gurtzea. Nork daki, beharbada berak uste zuena baino paganoagoa zen Orixen. Natura hain maite zuen Lizardik ere ez du euria sobera maite, ez dauka poetikotzat. Badakigu uda «suzko itsasoa» dela, baina beste urtarotetan ez da hotza eta elurra baino ageri. Hau ere oso erreferentzia maitea dute olerkari guztiek, birjindadearen, garbitasunaren sinboloa dugu elurra, eta Lauaxetarenean nabarmen, Joxe Azurmendik oharrarazi duen moduan Antonio Arrutiren lana aztertzean:

Edurra baxen garbi irauki gorputza,
ixan zaite zitoriz gotzon baten gaya...

* * *

Edurren gogo leuna bai dala garbija!
Gaiztakerige dago zelaiko matatza...

* * *

Garbitasun mosuba artu dau edurrak.
Gotzonak soilik dira bere laztanen gai...

Gero izotzondoko eguzkia baliatuko du Lizardik. Badirudi muturretan kantatu behar dutela poetek, ezin dutela gristasuna antzeman, ez dutela astirik ñabardura lantzeko. Salbuespen moduan, honako xehetasun inpresionista hau dakar Lauaxetak *Arrats bera*-n:

Garitzetan dardaiz dok argija
ta urrezko eurittan yagok mendija

Ez dakigu nolakoa den. Ez dakigu zer adierazten duen. Ikusten ikasi behar genuke aurrena, edo entzuten. Beharbada euria musika da batez ere, belarrirako zerbait, *Euri-tantak* izendatu zituen Frédéric Chopin-ek bere arieketa batzuk, Louis Aragon-en euri italiarra teilatuen piano gainean jausten da, André Breton-ena organo handitan...

Landa orlegian,
zugaitzen billoixa,
laiño baju zuri
t'auri geldiari,
zuzen ta baltzixka.

Laiño baju zuri
t'uri geldiari
zelaiko orma zaarra
t'erreka-zarata.

Ta, ardi-errenkada
luze ta bustia
—intxarri ta zaunka
argi ta bustiak
luzeko zuria—,
zugazti ta landa.

Arratsalde motxa,
laiño baju zuri
t'uri geldi t'uri.
Ta... asagoko zaunka.

Ta, artalde-lurruna
t'oiartzun koloka...
Ta zugaitz billoixak
t'orma zaar illuna
t'erreka-zarata.

Poeta hil berria dugularik, aho batez aitortzen dugu denok *Elorri* gure lirikaren gailurretarik bat dela, denborak ez duela higatu, baina bai ondu. Hala ere ia ezezaguna da *Elorri*-ko poesia, kantagintzak geroagoko gai sozialeko poemak hartu izan dizkio gehienbat Bitoriano Gandiagari. Zatiz baino ez da ezaguna eta, erran gabe doa, azalez. Gandiagaren harria —elorriaren sorleku— menditarra zen euskal gizarteak kalera egin zuenean, haitz zen, basati, urruneko, asagoko. Eta batez ere, harri hari «herri» bat falta zitzaion. *Elorri* ez da ordea ihesmodu bat, inguruarekiko atxikimenduaren poema da *Elorri*, inguru hori kalea ez izatea zen arazo. Egia da poeta bizi den munduan ez dela Gaizkia ageri, edo beste hitz bat erabiltzearen, Gatzka. Baina ezta Arkadia ere. Gandiagak haitza, elorria, euria kantatzen dituelarik paisajismoa gainditzen du. Arantzazukoa ez da menditik ari, hurbileko ikusmira da berea, naturarekiko makurdura minbera ageri du aurreneko gure literaturan. Panteismoa dakar fededunak. Erdaldundu behar izan gabe eskolatu zen baserritarra, eta frantziskotatasun poetikoa asmatu zuen bere sentimen-

duak adieraziz. Fraideak debozio ekürü batean bizi du fede katolikoa, eta dogmatik haratago, abstrakziorik gabe, konkretuan oinarritutako metafisika da berea. Horregatik betetzen du fededuna ez dena ere.

...T'euria.
T'ozkirri ta argia
itogin-zarata
saltari ta alaia,
klastroko patio
barru ta gordean,
arra t'erdi luze
edo krabeliña
zuri bat jagia.
...T'euria.

Argi ta saltari
zarata, beti lez,
betiko beti lez,
ta, alaia,
kanpoan baiño be
ariman ba-litza,
arra t'erdi luze
edo krabeliña
zuri bat jagia.
...T'euria.

Kanpoan baiño be
ariman balitza
euria, beti lez;
ta itogin-zarata,
beti lez, alaia,
beti lez, barruan,
arra t'erdi luze
edo krabeliña
zuri bat jagia.
...T'euria, t'euria.

Gure bizitzak itsasora doazen ibaiak dira, eta Mirabeau zubipetik doa beti Sena... Lizarra errekaldean dago. Ozta ohar tu gara. Hari begira dagoen izarrera garamatza kantuak. Baina euria bihotzari bezain lotua gelditu da lizarra errekarari gure inkontzientean. Errekarik gabeko lizarra ez

da gure lizarra, uraren kontrastea behar du margoan. Baina ez gara kontzienteak izan, edo galdu egin dugu xirriparen arrastoa. Oso bakanak dira urari loturiko irudiak gure kantutegian.

Mila urte igarota
Ura bere bidean.
Gipuzkoarrok sartu dira
Gazteluko etxean,
Nafarrokin batu dira
Beotibarren pelean...

Eta irudi luke zerutik ez dela harria besterik heldu, Arestik zioen hark aurrekari handi bat dauka:

Jausi da zerurean arria,
aurkitu dau Lasturren torre barria,
Edegi dio almeneari erdia.
Lasturrera bear dozu, Milia.

Telesforo Monzon izan zen aurrena, uste dut, euria eta lanbroa aldarrikatzen. Tropikoa arrotz zitzaion, eta herminak jota Bergara gris bat zuen ments eta aments, neguko giroa beharresten zuen, dolutzen zuen. Baina euriari eta errekarari eta lanbroari biluztasunezko indar sinbolikoa eman ziona Bitoriano Gandiaga izan genuen. Ondoren heldu zitzaizkigun Mikel Lasaren euriaren tristeza tamari-zetan eta gure bazterrak ederragotzen dizkigun Hartzabalen lanbroa. Mikel Arregik Euskal Herriko lanbroa gazte baten malkoarekin errimatu du, Itxaro Bordak euripeko lantua kantatu du maitearen bila gure karriketako maiatz ederretan, Jose Luis Otamendi maitasuna euri tanta bezain eder eta iheskorra dela gaztigatua da, Patziku Perurenak uraren soinua gau ilunean entzuten irakatsi digu, eta Jose Angel Irigarayk aitorten sotil eta hunkigarri hau du egina:

nik ez dakit
zer bustitzen zautan
euri zara-zara ari duenean

Erronkari, Aiezkkoa, Baztan... erreferentzia zehatzak ditu Jose Angel Irigarayren poemagintzak. Aipamen ho-

riek esangura jasoago baten funtzioa dute ordea, hizkuntza ren galera gogoratzeko dira, edo suntsipen historikoa, edo nahikari galdua. Nafartasuna definitzeko bermako handi bat irizten diot nik horri. Nafartasuna ardatz bertikalean ere ulertu behar da. Mitologia (Ortzi, Mari...), folklorea (Miel-Otxin, ur goienaren errittoa...), gertakari eta pertsonaia historikoak (Amaiur, Gaxeneko Inesa...) deitzen ditu Irigarayk, izate ukatu baten hondarrak biltzen dizkigu kantu liriko batean. Historia ihauteri dela diosku, ez ginena izan garelako, eta ginena galdu dugulako. Poeta ez da hala ere oroitzapenen gatibu, natura historian paratzen duen bezala kokatzen du historia orainean. Jose Angel Irigarayren poemak gure izatearen oroitzak dira, bai, baina etorkizunari buruz egiten du autoreak hasperen. Bere obran nostalgiak ez du gibelera jotzen. Gure herria «edozein haizeren menpeko» nahi ez duenaren mindura du. Horixe da nafartasuna, arrangura existentzial-kolektibo bat, erresuma baten hondamendian eta erresistentzian islatzen den gure itolarri historikoa. Lauaxetak landu zuen balada historiko ederrik, baina historiaren interpretazio abertzale ofizial batetik, molde epiko-tragiko batean. Hondamendiaren kontzientziari bere kexamendu pertsonala eransten dio Irigarayk, esan liteke poeta barne exilio batean bizi dela, Piarres Topet Gaztalondo Handian bezain arrotz, toponimoen eta izenen eta iragan sasoién aipu ugariek ausentzia handi bat salatzen dute noski. Poetak hautematen duen hustasun horrek bihurtzen du oroitzapena saudade. Nafartasuna, gure saudade nazionala da. Verlaine-ren unhadurak badu zertako bat hemen. Bertako urruntasunak ematen duen herrieria da.

Aiezkoako mendietan
Añamendiren magalean
Iratiko oihanaren itzalean
bihotzaren erdian
euri, elur eta laino
laino guztien artean
zegoen eta dago
bakardadean
isilean, lo

olaren bihotz harriztatua
gure nahiaren oinarria
fereka eta kanta
bitartean
gure oroitzapenaren ametsak
uraren xingolaz dira jaunzten
eta Iratiko oihanean barna
desleitzen
bizitzen
hiltzen,
Orbaizetako ola
gure amets harriztatua
itxaropen urtua
hor zaude
zu zara
mendien erdian
euri, elur eta laino
gure haragi urratuaren
hondar hil eta bizia,
Orbaizetako ola zahar
eta berria
gure izatearen oroitarria.

Euriak, elurrak, lainoak eta oro har uraren forma guztiek leit-motiv baten funtzioa daukate Irigarayren obran, batzuetan gordeago eta besteetan ageriago azaltzen zaiguna:

izan nahi nuke
ilargi eta iduzki
euri, elur eta laino
ortzimugatik ilunabarrera
jauzika aritzeko,
izan nahi nuke
mendi, ibar
zelai, zuhazti eta harkaitz
itsaso, erreka, ibai
gure lur osoa
izan ahal izateko

«Euria ari zuen nire klitori gainean» dio beraz Miren Agur Meabek. Euri horrek bide luzea egin behar izan du emakumezkoen harrotasuna eta gizonezkoontzako —be-

reziki arrak garen gizonezkoontzako— paraje mitiko bezain misteriosa den horretara iritsi ahal izateko. Emakumearen ahotsa, izan ere, itzalia genuen Erdia Araoaz geroztik. Etxepareren faboreak geneuzkan, eta Oihenarteren ganbera-joko sasilibertinoak, eta Etxahunen aiherkundera. Gero, gure poesia modernoan, emakumea aberriaren gaietarik bat baino ez zen izan, eta Lauaxetaren «molde frantseseko» zenbait poematan salbu, familiaren euskarri eta kristautasunaren eredu zelako genuen gizonezko zein emakumezkoen kantagai, Miranderen amoranteek hori bera frogatu besterik ez dute egiten: apologetika batean geunden. Ezerk ez zion balio emakumeari, artean egindakotik. Dena zeukalako zerotik eraiki beharra dugu Amaia Lasaren poesia fundazionala, laudorio faltsu guztien dekoratua suntsitzeko behar zen aurreneko mailukada. Estonatzeko maneran enplegatzen baitugu espiritua gortearen egiteko, «bihotz» aipatzen genuen etengabe, eta zenbatenaz eztekiago ahoskatu «bihotz», hanbatenez hipokritago ageri izan gara. Amaia Lasa da gure literaturaren lehen emakumea, berak dakarrelako lehenengoz emakumea gure letretara. Prima da poetetan.

Nereak ez diren
lurralde hauetatik
ihes egin nahi nuke.

Nereak ez diren ur hauek
alde batera
utzi egin behar ditut

Haitz sendoaren biribiltasunean
nire bizitzaren hitza
lortu nahi nuke

Biribiltasunean
sendotasunean
haitzaren gainean

a
e
i
o
u

berri bat esan nahi nuke.

Maitasuna oso herabe kantatu izan genuen, haragiaren poztasunetik urrun, ahalke bagina bezala geure frustrazioa aitortzeko; emakumeak iraultza bat ekarri zuen maitasunaren aldarrian, sexuaren obsesioa estaltzen zuten era guztietako sentimentalkeriei, hain zuzen, zinezko bihotza kontrajarri zielako. Gure uzkurtasunean puzeletarik pailardetara genbiltzan, platonismotik godinkeriarara, eta Amaia Lasak gordintasuna dakar, lotsarik gabe ematen dizkigulako aditzera bere sentimenduak, apaindurarik gabe, errubakotasun ederrean:

Ni, zuekin, denokin
oheratuko nintzateke.

Munduko udazken guztietan
izango nintzateke
ikusirik
nola berdea
urrearen antzo
gorritzen den.

Ni,
uhin gainean
uhin handiaren apar artean
herioaren beldurrik gabe
izango nintzateke.

Ni,
airean
nire herriko karrika artean
igeri ibiliko nintzateke.

Ordez,
gauza horiek
hala ez diren bitartean,

Berarekin oheratzen naiz.

Herri txiki batean bizi naiz.
Itsasoa bare dagoenean
igeri egiten dut.

Karrika arteko haizea
arnasa hartzeko
erabiltzen dut.

Izpirituak ametsaren
zentzua
gal ez dezan.

Ez direnak
direino.

Ni
marmokaren beso urdin artean
urrunduko naiz.

Izango dena
izatera heldu artio.

Osagarri gutxirekin moldatzen du poema Lasak, aski ditu marra bakar batzuk giroa sortzeko eta mezua igortzeko, anekdota sekuentziatu behar izan gabe. Iruditeria xume eta konstante horren bidez —lurra, haizea, kaioa eta itsasoa, askatasunaren sinbolo nagusia berau— oso sinergiarri egiten zaigun giro teluriko batean biltzen gaitu, baliabideen ekonomiak eta tonuaren apaltasun fierrak gizar-teak kondentatua daukan zokotik ariko balitz bezalaxe entzunarazten digutelako poetaren hitza. Eta askatasun egari handi bat digu ematen lanbroaren presentzia horrek, itsasoaren marruma horrek, kaioen hegada horrek. Amaia Lasak estreinako margoturiko mundu horrek ekarri du geroko emakumearen literaturaren euritea.

Zein hots ezti, dena den? Nongo isiltasuna?
Udaberri kutunaz soilki oihartzuna
dantzugu —hain urruna!— Kiskalerrietan,
gorroto-erauntsiak odol-bisutsetan

ankerki baiterauntsa kale-bazterretan,
gure Lizardi guren, lizar oro ketan,
pago pertxentak ere negu luzeegi
honen hozmin garratzez intziri latz dagi.

Nork lekuskez ikusi begirada aratzez
mendi-muino gardenak, argizko dardarak
baso-itzaletan, izar guri izarak

euskal ortzi ilunetan! Lokamuts-ikarak
—herio-zantzu gaizto!— iraupen-adorez
bizi berrizko amets bihur ahal balitez!

Soneto honek argiro erakusten duen bezala, lanketa formal handiaren azpitik poesiarekiko harremanen ondorio izatea da, neurri batean, Joxe Austin Arrietak eskaini digun poesia berezi egiten duena. Tituluek adierazten duten bezala («*neurtitz neurgabeak*» / «*bertso-paper printza-tuak*» / «*graffitien ganbara*»...), Arrietak jarrera apal bat hartzen du bere liburuak aurkeztean, poesia ideal baten arrastoan balebil bezala edo uzkur bailitzan eredu gorentzat dauzkanen alderako. Juan Mari Lekuonak esana du poesiari egiten dion omenaldia ere badela, autore honen jardun poetikoa. Arrietaren poesiak oihartzun asko dakartza, baina ez asmo kultista batean. Poeta honen intertestualitateari ezin zehazkiago zeritzon Lekuonak berak «intra-literatura», testu berrian txertatzen dituelako bere tradiziotik, herritik nahiz kultutik, jasotako edertasunak. Esan liteke klitxe literarioak sortu nahi dituela, unibertsal egin nahi dituela gure poeta zaharrak, poemaren beraren gorputzera ekartzen dizkie aipuak, beti ere bereak ez dituela ulertzeko moduan. «Verlaine bezain» nahi ditu gure poeta guztiak. Azken liburuan, bestalde, omenaldi hori poeta garaikideetara zabaldu du nabarmen. Poesiaren poesia ote dugu hau? Ez noski. Omenaldi hori gomita da, erakustegi, kitzikagarri. Ez besterik. Gure ondarearen barruan kokatzen da poeta, haren zordun deklaritzen da, eta ahalgina egiten du euskal literatura mundu erreferentzial baliagarri bat izan dadin. Poesia funtzional bat proposatzen ote zaigu orduan? Are gutxiago. Poetak ezagun du boztario hartzen duela besteen testuetan —idazle gutxik duten eskuzabaltasunez aitortua— eta nahi lukeela irakurleak ere plazer hori hartzea, ari dezala poesia gure bihotzean, amodiorako bezala desamodiorako. Eta ikus ezazue uraren forma desberdinek nola bideratzen duten poetaren minbera:

Udazken-hats epela
hosto ihartuen dantza
hego-haizeak dakar
maite galduen arantza.

Hiria kaio lotia da
begi-ninian zait pausatu:

nahi nuke zure oroipena
uxatu.

Ibaia txalupa motela
itsasora doa nagiki:
maitasun-uhinen galdean
nabilki.

Zubia dut orain igaro
ertz bata urrunean utziz:
urmael umelak betiko
ahantziz.

Euriak emaro busti nau
ur bizi berria dakarkit:
zubiaz bestalde hain urrun
zakuskit!

Ez da Joxean Muñoz euriak sor dezakeen sentimendu mota andanari soraio, baina bere poesia oso da berezia, urundu egiten da berehalako interpretaziotik, hotza dela ematen du. Badu esperimentaletik urteetan liburuen ahantzokian egon den obra honek, *Parentesiak (etabar)*, ez o rdea errazkeriatik edo espantutik. Konposizio grafikoak ez du ia garrantzirik testuan, eskaintzen zaizkigun elementuen hautaketa arduratuan oinarritzen da Muñozen xede estetikoa. Bere kollageak ez dira kaligramak, errealitatearen uneak baizik. Garrantzi handia du beraz poesia honetan ikuspuntuak. Irakurketa interpretatibo batera behartzen gaitu autoreak, baina ez irudien ilunean edo gakoan zailan zorabiatu nahi gintuzkeelako, Muñozen poesia ezin gardenagoa da proposamen plastikoetan, hautu zehatz baina nahitara eztabaidagarri baten emaitza denez. Nik esanen nuke euriaren tanta hauek ate-jotze etsitu bat (adiera zabalean) irudikatzen dutela, baina ez naiz segur:

Euriak
arratsaren forma dauka hartua
euriak
ekaitzaren testigutza tk
arratsak beratutako kristalean
lau lizar lehertzen

tk gauaren lehen zantzuen kontra
lurrindutako ispiluaren kolorez
& hilargiaren ahurpean lau
lizar tk
tk & kristalaren kontra gaua da
(eta orduan umildu egingo ziren
zilarrezko landareak
atarian)
nola tk
tk tk
ni
ekaitzek beti baitute remiteren bat
zilarrak
arratsak atertzen duenean
umildutako leihoen kolorea bezala tk
tk & euriak
kristala
bezala ni eta bezala zu.

Proposamen honek, zer esanik ez, konplexutasuna dakar, itxuraz hotza den eraikuntza horren oinarrian autoren nia baitabil bere burua problematizatzen. Hemen ez dago pose estetikorik, poxelu egiten diotelako hitzek Muñoz-i da Muñoz-en poemagintza hain berea. Eta horregatik, poetak guk baino adiago entzunak dituelako bi mila berset dolorusik, lortzen du —poesiaren paradoxa!— hitzez baino ezin adieraz zitekeen edertasun mikatza, abanguardia diskretu eta imitagitzean: euriaren harrabotsa ez da deus poetaren nitasuna gabe. Apal ageri zaigu ordea Muñoz, abanguardia guztiz diskretuan. Egilea ohar bat da poeman, eta poema munduari (maitasunari) egiten zaion (orri-oineko) oharra da.

landare perenneek
lehengo lurra badute ere
(:obalo bat
adokinatuz egindako zirkulo baten erdian:)
loreek alaituko duten
kolore armonia basikoak
berdin badirau ere
(banda hori batez, eta
kolore berdea)

adokinatu grisen mugapeko
zirkuloaren erdian
palmondoari ukatu egin diote negua:
alanbre batez bildua
berotasun printzarik ttipiena ere
bizitzeko premiazkoa duen
epeltasunaren apurrik ere
gal ez dezan
euriari
eta enbatari
laino bioletaren atzetik sortu den
ekaitzaren indarrari
haize reptante honen malenkonia
eta tristurari
(euriari, euriari)
ukatua,
alanbre batez
epeltasun grado bakoitzaren angustiar lotua
(adokinatuen erdian:
kresalak loreak baldintzatzen dituen
lur adokinatuaren
erdian:)
landare perenneek
lehengo kolore armoniari
ajolagabeki eusten dioten bitartean.

Paul Valeryk deklaratu zuen euria ari duela esateko, euria ari duela idaztea dukegula onena. Eta ondoren, zoztat har ez zezaten: «Nontik nahi den, poetaren helburua ez da eta ezin du izan euria ari duela jakinaraztea.» Esatearen eta adieraztearen arteko aldea markatu nahi zuen *Itsas hilerria*-ren sortzaileak. Zer garrantzia dauka zinez euria ari duen edo ez Verlaine-ren poeman? Nik uste dut poetaren sentimendu horrek, unhadura malenkoniatsu horrek behar duen giroa sortzeko dakarrela euria poetak. Eta tristetasunari lotu izan zaio geroztik euria. Topiko horren kontra borrokatu behar izan dute gure poeta garai-kideek, eta hala gerta liteke euriak berak sortzea, eta euri fisikoaren esperientzia hurbilak, poema:

Atertu du euria.
Haizea jabaldu da.

Lurra arnasa hartzen hasi.
Ikara dira akaziak,
Besoak zeruari kolpeka.
Txirritak kantatzen
Sagar-hostoak babes.
Hilerrira jotzen duen
Leihoa irekitzen dut.
Erre-usaina dator handik,
Hezur eta ile kiskaliek
Busti egin dute giroa.
Auschwitz datorkit oroimenera,
Euriaren ondorengo
Edozein egunetan.

Eta berdin gertatuko zaio hurrengo batean zabaltzen duen leihoak ez baldin badu hilerri batera ematen ere, esan genezake hori dela gutxienekoa, poetak nonahiko eta noiznahiko egin du sentimendu hori, euriaren ondorengo edozein egunetan adituko du —adituko dugu— erre usaina. Sentimendu hau oso pertsonala da, zer duda egin, baina badu hedadura unibertsal bat, oroimen historikoan duenez oinarri. Felipe Juaristiren poemek duten oreka miresgarri hau atezuan lortua da beti, «bizi-pozaren eta bizi-minaren artean», poetak berak aitortua duenez. Bere lehen poemetan, esaterako, maitearen urruntasunak behartzen du memoriaren eraikitza, eta poetak zenbaitetan ageri duen etsi-planta antidoto salbagarri antzeko bat da funtsean, sobera zoritxarreko izan ez gaitezen baliatzen duen zuhurtzia, derrota askoren lekukotasun atzarria. Jakinaren ganean jarri nahi baikaitu tristetasun horrek. Poeta giro ilun batean ageri baldin bazaigu, izan ere, ez da gexo dagoelako, egunerokotasunaren logika antipoe-tikoa delako baizik. Eta atertutakoan hunkitzen da poeta, ez dezagun ahantz. Antipoetikoa antihumano bezala.

Nire bihotzaren geografia mugatuan
Hegan dagite kurriloek urrian,
Haize-argi egarriz urrunera,
Zaldiak goizalban, ibaiak lasterka,
Kukua inoren habian kantari,
Huntza haritzean bildurik eta lo.
Ametsa beti gorago mendiak baino.

Pentsamendu kulunkariak, oinazeetan hezeak.
Zuhaitz sustraiak zeruaren behatzak.
Itsasoa, esku zaurituekin ate joka.
Gu gara ni guztiek sortutako enborra.
Zutik basoan, itzalaren firfira atzetik.

Klasikotasuna ez da bakarrik antzinatea, handiaren handiz zama zanpagarri gerta litekeen tradizio hori. Inoizko eta inongo maisulanek eduki ohi duten erritmoaren gozoa, apainduren egokia, esatearen zehatza... hitz batean, oreka esaten dioguna daukan poema oro sartzen da klasikotasunean. Ezaugarri horietan definitzen da Felipe Juaristiren poesia ere: inspirazio kultuak jotzen du, baina ez da kultista; dotorezia dauka, baina ez da formalista; badu ikuspegi filosofikotik, baina ez da kontzeptuala; eta sentimentala ez bada ere, hain gutxi dugu zurruna... Karrikerik egiten ez duen poesia dugu berea, inteligentziaren eta sentiberatasunaren arteko oreka zail horixe da Felipe Juaristiren poesia, jarrai dezagun bere *Teoriaren teoria* dastatzen:

Nire hezurrezko xirulak jotzen du,
Aspaldiko paisaietako oroitza ekarriz,
Kolare-usain ezkutatuaren sinfonia.
Eguzki ahula mendebaletik jaiotzen.
Hitz itsuak, soinu gorra, gau lezeak.
Kobrezko emakumeak gatza ezpainetan.

Denok gara bat espazioan eta denboran.
Eta gutako norbait joaten denean
Zerbait ezereztatzen da besteen baitan,
Isiltasuna sakonduz, tristezia sakabanatuz.
Lorerik txikiak apaintzen baitu baratzea,
Txoririk arinak kantatzen denontzat.
Gure baitan dago dena eta ez dena.
Itsasoa eta lehorra, ura eta sua,
Haurtzaroko euri atergabeak,
Gariaren antzera gorritu diren urteak,
Negu minetan, uda sargorietan,
Betikotasunaren hodei ustean galdurik.

Gu gara ni guztien lurralde emankorra,
Zerbait hiltzen du ihes egiten duenak,

Gu guztiona ere badena, izan dena.
Gure baitan baitaude bestek.
Horiek desagertzen direnean,
Orduantxe geratzen gara bakarrik.

Gure baitan itxirik eta so, inora ezin.
Niaren kartzela hauskor izotzezkoan.

Poeta batzuek joate batean idazten dute, urak eramana bezala, irudietan oinarrituriko argudioak darabiltzate la, Juaristik poema honetan egin duen bezala. Omar Nabarrok berriz atzartasun handi batean idazten du, eta sekula ez dago sortzen dituen mundu poetikoetarik kanpo, «hiri-tartasunean» bizi du poesia. Idazketa konprometitua dugu hau, hitzaren zentzurik ederrenean. Poema intimistenetan ere, Bilboren presentzia handi bat sumatzen da, azpiz, Nabarro renean, eta ez bakarrik jokaleku kaletar-industrial gisa. Burdineta gaitz bat da Bilbo, labe garaien eta kartzelaren arteko hibridoa, eta itxitura horren barruan zabaltzen dira bihotza sagar mikatz bihurtzen duten desarazoiak, poetak «tristuradiak» esaten dien horiek. Bilbo ez baita paisaia hutsa, gizakien topaleku ere bada, maitasunezko istripuen ibilbidea eta porrot kolektiboen kontzientzia. Oroimen horretarik idazten du Omar Nabarrok gure historia salbatu nahian, askatasuna defendatu nahi zuen Burdineta bat ere ukan baitzuen noizbait Bilbo honek.

AUTOBIOGRAFIA

Burdinezko harietan behera
linburtzen diren
euri ttanttak baino anonimoago,
espaloï desertuak ibili
gaueko itzaletan itzal,
odola ardoz nahastuta
—ibai marroian behera
plastikozko gauzakietan
arimaren ispiluak kausituz—
San Antongo zubia
izu ooren frontera
Bilbao la Vieja
ijituak PESA tabernak
Urazurrutia Zamakola

ladriluzko tristuradiak
eztul gaisotien gordeleku.
Beste ibarrean
Eusko Trenbideak
Bizkai barruko sabeleraino
eta
oroimenean
ernegu txori ilunak
logura hordia zarratzatzen.

Gure historia modemoaren pairatzaile dugu poeta hau, inozentzia, hemen, orain, krimen bat balitz bezala. Baina, zorionez, ezin izan du ito barruan daraman lirikoa, badaki irudia argudio izan litekeela. Bai baitu Omar Nabarroren poesiak historikotasunaz barnagoko elementu bat, hiriaren gogortasun fisiko eta espiritualari kontrajartzen zaiona: ura, euria, itsasoa, likidotasuna. Kresal egarri bizi da poeta, esan genezake Bilboren presentziaren azpian Mundakaren presentzia dagoela, naturak erakartzen duela beti. Han-hemenka ageri dituen tanta, euri, itsas txori, marea, uhin ugariak ordezkatzan duten isuritasun horretan egin nahi du bat Nabarrok, horretan urtu. Itsasoaren baretasun behar hori, euriaren jauste berean joan nahi hori, absolutuaren bilaketa da, nire iritzian. Gogorra eta malgua, konkretua eta abstraktua, historia eta betikotasuna, epika eta lirika ezinegon bortitzenean bizi dira Omar Nabarroren poesian.

Euria eta biok elkarregaz berbetan;
Euria jausi eta jausi
Eta ni
Jausten eta jausten
Sekula be jausten amaitu barik
Jausten eta
Jausten
Bonberoak etorri dira
—punteoaren puntan puntako
notak—
Gorpu suizidatuaren
Gizartearentzat berreskuratzeko
—bateria bakarraldia—
Oraintxe hasten da

Benetako historia
Hau bluesa da
Ni jausten
Eta jausten noa
Euriagaz berbetan
Zeuok amaitu behar duzue
kanta
Ni jausten eta jausten
Noa eta.

Garai berean, urte berean, Omar Nabarroren mundu-
tik aski urrun, urtu-nahi berean ageri zaigu Bitoriano
Gandiaga:

Iturritik irten
eta maldan behera
nolabait dihoan
ur-hari apala
naizela dirudit
inondikan ere.

Uraren galtzeko
arriskuak zenbat
diraukeenik inork
inolaz ez daki,
asma-ezin hainbat
dira izan ere.

Baina azken batean
gal daitekeen ura
ez da desegiten.
Baina nik ez dakit
uraren antzeko
gutziz naizen ere.

Ez dauka ezer prosaikotik —ezta poema berariaz xi-
kintzen duenean ere— Pako Aristiren poemagintzak, bai-
na poeta honek daukan kongruentziaren sena, prosan lu-
ze jardun izanak ematen duena da. Bere poesian ez dago
beharrezko ez den edergailurik, nekez isuriko zaio estereo-
tipo likidorik, barkatu, lirikorik, hitz bakoitza da perti-
nentea. Hainbestearino, non poemaren tituluak berak tes-
tuaren barne motibo bezala jokatzen duen. Poema deko-
ratu minimoz jantzi behar den jokalekua da. Pako Aristi-

ren poesian, izan ere, akzioak dauka garrantzia, pertsonaien ibiliek eta esanek. Poeta oso kontzientea da idazten duenaz, eta ardura honek kokapen bereziak hartzera behartzen du batzuetan, tabernako mahai edo gabon arbola-ko bonbila bilakatuz. Izugarri zaintzen du ikuspuntua Aristik, garrantzi handia ematen dio kamerak hartu behar duen angeluari: bere poemek gidoiak dirudite, ipuintxoak, film laburrak balira bezala irakurtzen ditugu. Zergatik diren poesia eta ez prosa, zaila da teknikoki zehazten, baina oso erraza da esaten: autoreak badaki lilura sortzen, magia dauka.

Oskarbia eta Zohardia hitzen artean
ba al dago harremanik?
Bai, sinonimoak dira,
baina giza egoera ezberdinei
erantzuten diete.
Zohardia da
arrantzale zelarik
Gran Soleko mareen errosarioan
osasuna galdu eta, orain,
Pariseko kaleetan,
kartoizko ardoarekin
hezur-muinak berotu
eta goseak uxatzen dituen
eskale zuberotarraren ohea;
oskarbia da
Donostiako bikote
euskaltzale eta argiak
Deustun karrera bana bukatu
eta, Liernin ezkondu ondoren,
Pariseko ezkon ibilaldian
hoteleko ohearen abaroa utzi
eta egunpasa ateratzeko
behar duena.

Esan dizuet Pako Aristik arta bereziaz aukeratzen dituela tituluak, sorkuntzaren zati bezala dauka lan hori. Irakumi dugun poemak, esaterako, ezin izen egokiagoa dauka, poemaren ironia areagotzeaz gainera trufa jator bat egiten diona gure kontsentsu nazionalari: *Hizkuntz Politika*. Anekdota zaintzeak ez du anekdotikoa egiten, be-

raz, Aristiren poesia. Kontraerak transzenditu egiten du kontatua, eskaintzen zaizkigun estanpek indar berri bat hartzen dute, noiz sinbolikoa, noiz kaustikoa, bizitik idatzira. Intimismoari nolabaiteko bizkar-emate batez, poetak egunerokotasunaren eta arrunkeriaren kritika askatzailea egiten du, geure burua erakusten digu euskaltasunaren jatorkerian, baserri munduaren kaletartasuna erakusten du, paradoxak biltzen ditu... Iritziak emateko duen ausardiak ko rronteaz bestera kokatzen dute Pako Aristi, kritika soziala egiten digunean ez-ofizialtasunaren ofizialtasuna jartzen baitu kolokan bere umorerako jaidurak. Urruntze horrek egiten du hain berezko eta beharrezkoa bere poesia. Eta baita poema guztiak lotzen dituen hari existentzial mehe batek ere, entzun ezazue poema honen azpian sumatzen ahal den tristetasun bustia:

Erauntsia den bakoitzean
auzoko emakume bat
leihora ateratzen da
euria ikustera.
Badirudi munduak ez diola ardura
euriak paisaia malenkoniaz
zipristintzen duenean ez bada.
Guztiari bizkarra emanda
bezala bizi da.
Horren froga haizeak eramandako
telebistaren antena:
hutsune bat hara nora jaurtitzen
baitute antena enparatuek
auzoetxeetatik ostutako
bakardadea.
Festa egunetako musikak
ez du iratzartzen ahal
bere begi ninietan lokarturik
zetzan ostadarra.
Badaki ogia egiten,
badaki orduak harilkatzen
gauaren etorreran
babesgarri zaizkion artilezko
kaltzetak bailiran.
Ezpainetatik erori eta
bularra erregadiatzen dion

ardoaz egiten du amets.
Baina erauntsia den bakoitzean
leihora ateratzen da:
hori du bere ahulaldia,
euria baita iraganak hitz egiteko
behiala aukeratu zuen hizkuntza.

Gure poetei esker, iraganak hitz egiteko aukeratu zuen hizkuntza da euria, zohardia eta oskarbia probokatzen duen politika, maldan behera doan hari horretan urtzen gaituena, jaustearen bluesa, haurtzaroaren eta Auschwitzen akordia, presoari (barkatu, Joxean, palmondoari) ukatzen zaion gozoa, gu sobera negarti jar ez gaitezen leihoan mal-koa idazten duena, amodio galduen kontsolagarria, maitaleen loaren babeslea, zergatik ez dakigula maite dugun hori, heriotzatik urruntzen gaituena, a e i o u berri baten bataioa, gure hizkuntzaren kontzientziaren ekarlea, ez dakigun eta ez daukagun zerbait bustitzen diguna... Zuhñi bere kopadüra hobe beitzaiio üdüri, hori dena dira euria, erreka, itsasoa.

Hori dena eta, bistan da, guztion klitoriaren benedikatzailea.

Atertu dut.°

1. XX. Mendeko Poesia Kaierak bildumaren hirugarren emanaldia aurkezteko Koldo Izagirrek eman zuen hitzaldia (2001-6-15).

(Euskal) Kritikaren ezintasunari buruzko ohar bi

b

I B A N Z A L D U A

b

Gaur egungo Euskal Herrian kritika egitea kasik ezinezkoa dela iruditzen zait. Ez dakit inoiz posible izan den, baina polemika eta erreakzio batzuek (nik edo beste zenbaitek egindako kritiken aurkakoez, alegia) zer pentsatu eman didate. Artikulu honetan euskal kultur produktuen kritikaren zailtasunez jardungo naiz, beraz (kritikaz hitz egiten dudanean kritika positiboez *eta* negatiboez ari naizelarik, noski). Lehenengoak ugari dira gure inguruan, hori ukaezina da (izan ere, ugariegiak direla esango nuke), baina ez dira gai, bere bakantasunean, Kritika bere benetako funtzioaz hornitzeko.

Bi adibide erabiliko ditut nire ikuspuntuak azaltzeko. Lehenengoan gizarte-zientzien arloko kritika batek sortutako polemika izango dut hizpide; bigarreanean, kritikak *ere* nolabaiteko garrantzia izan beharko lukeen beste esparru batera salto egingo dut: literatur kritikarenera hain zuzen ere. Bestalde, paradoxikoa izan arren, eta irakurleak berehala igarriko duen bezala, kritikaren ezintasunaren gaian sakontzeko bi saialdi hauek kritika egiteko aitzaki izango dira. Aitzaki hutsa(la), ziur aski.

Iban Zaldúa idazlea eta EHUko Ekonomi Historia eta Erakundeen Saileko irakaslea da.

I

Aipatu lehenengo polemika Pruden Gartzia eta Josu Zabaletaren artekoa izan zen, eta badira hilabete batzuk hasi (eta amaitu) zela. Honi buruz zerbait esateko gogoan nuen aspaldi, baina, izan ere, nahiago izan dut itxarotea, *Euskaldunon Egunkaria*-n hasitako artikulu-gurutzaketa horren (1999-XI-3 eta 5) eta, batik bat, ondoren itzultzaile euskaldunen zerrenda elektronikora *webratutako* mezuen tonua kontuan hartuta: ur horietan murgiltzeak beldur pixka bat ematen didala ezin uka. Pentsatzen dut arazoa patxada handiagoz hartzeko nahikoa denbora igaroteko den. Baina (hein batean behintzat) nire lan bat polemikaren iturburuan zegoela kontsideratuz, zer edo zer idatz nezakeela pentsatu dut. Hauxe da emaitza.

Eztabaida horren nondik norakoak laburbilduz hasiko naiz. Lehenengo artikuluan Pruden Gartziak (Euskaltzaindiko Azkue Bibliotekako zuzendariak) Lur Entziklopedia Tematikoan argitaratutako Euskal Herriaren Historiari buruzko liburukia kritikatzeko zuen, besteak beste, bere atalak gaztelaniaz idatzi eta itzuli izan zirelako, zuzenean euskaraz idatzi ordez. Nagusiki unibertsitateko irakasleez osatutako egileen artean (40 bat), ordea, bazegoen euskaldunik, baina horiek ere lana erdaraz egin zuten, eta gero argitaletxeak itzuli; bestalde, ez dirudi euskaraz zekien historialaririk izan zenik atal horiek berrikusteko, itzulpenean akats nabarmengarri batzuk aurki baitaitezke. Pruden Gartziaren kezka Lur Argitaletxeak euskarazko sortze-lanari muzin egitean zetzan, eta proposatzen zuen irtenbidea, argia: «lanaren pisu nagusia euskaraz ongi dakiten historialari profesional euskaldunengan jarri behar da». Lur Entziklopediaren arduraduna den Josu Zabaletaren erantzun minduaren ardatz nagusienetako bat historialari euskaldunen gaitasun eza izango litzateke. Historialariok eta, oro har, unibertsitateko irakasle euskaldunok ez daki-gu euskara nahikoa, eta horrek behartu du Lur hartu duen bidea hartzera: azken finean, «itzultzaile prestamenik ez duenak, oro har, egin behar diren salbuespen guztiak (...) eginda, itzuli egiten du, gaizki itzuli ordea, eta antz ema-

ten zaio. (...) Nik dakidala halakoei [historialari profesional euskaldunei] zuzentzaileak ez, maisuak behar zaizkie jarri». Bestalde, ez litzateke egia izango, P. Gartzia esaten zuen bezala, Lur Entziklopedia Tematikoan itzulpena nagusi denik, euskaraz zuzenean sortutako atal eta zati anitz omen dagoelako.

Pruden Gartzia erabiltzen dituen argudioak Lur Entziklopedia Tematikoaren *Euskal Herriaren Historia* lan horri neuk egin nion kritika zabalagoan agertzen ziren batzuen antzekoak dira, hein batean (ikus *Uztaro* 27, 107-125 orr.). Orrialde beteko artikulua izanik, Pruden Gartziaaren arrazoiketa nirea baino erabateko eta zorrotzagoa zen, halakoetan ezin baita ñabardura gehiegi egin, noski; are gutxiago, kontuan hartzen badugu Azkue Bibliotekako burua helburua polemikoa zela. Hala ere, errespetuz egingako artikulua iruditu zitzaidan eta, funtsean, ados nago han idatzitakoekin: damugarri da Lur Entziklopediak, Historia arloari dagokionean behintzat, sorkuntza lana bazertertea, itzulpen hutsaren alde. Ez dakit beste jakintza-adarretan zenbatekoa izan den euskarazko sorkuntza lanaren portzentajea, eta zenbat itzulitakoarena (J. Zabaletak ez zuen datu zehatzik eskaini, ez bere artikuluan, ez zerrenda elektronikoan zabaldutako mezuetan, eta liburukiek ez dute informazio argirik ematen); Historia arloan argitaratu dituen hiru liburukiak osorik itzuliak direla baino ez dakit (horietako bat —*Euskal Herriko Atlas Historikoa*— aurretik gaztelaniaz argitaraturik zegoen, eta beste bien gaztelaniazko bertsio originalak ez dira, oraindik behintzat, kaleratu —*Euskal Herriaren Historia* eta *Historia Unibertsala* libunukienak—). Nahiz eta, esan bezala, egileetarik zenbait euskaldunak izan eta beren jarduera profesionalaren zati bat euskaraz egiten duten. Are gehiago: jakin badakit egileren batek ea zegokion zatia euskaraz idatzi ahal zuen galdetzean, gaztelaniaz egin behar zuela erantzun zitzaioela. Eta, bai, aukera galdu bat da, euskara eta historialaritzaz uztartzen saiatu diren profesionalak ez dutelako ikasi eta landu duten guztia Lur Entziklopediaren eta, horren birtartez, gizartearen esku uzteko aukera izan, terminologia zientifikoaren arloari dagokionez, batez ere. Itzulpen lana

txukuna bada ere, historialari euskaldun aditu baten edo batzuen gainbegiraketak zuzen zitzakeen akatsak ditu (ez naiz luzatuko horiek zerrendatzen, *Uztaroko* artikuluan sorta esanguratsu bat —ez guztiak— aurkezten bainuen). Historiako azken bi lanen zuzendaria, ordea, ez da euskalduna, ezta atal nagusien koordinatzaile gehienak ere, eta ez dute azken emaitza berrikusteko paradarik izan, beraz.

Ez dut uste P. Gartzia itzulpenen aurkari itsua denik: ondo daki, nik bezala, gure zientziak eta kulturak (beste edozein herrialderenek bezala) itzulpenen zelako premia duten; ni neu itzulpen lanen koordinatzaile bezala aritu naiz —fortuna handiago edo txikiagoarekin—, eta izugarrizko errespetua diet bai itzultzaileei, bai haien lanari. Baina ondo dakit, baita ere, nola behar ditugun sorkuntza lanak, aurrera egin nahi badugu behintzat: Lur-ek kasu horretan eraman duen politika konkretuaren kritika egin nahi zuen P. Gartziak, zerbait zabalagoaren sintoma kezagarria izan daitekeelakoan. Nik baino gehiago dakien Ramon Saizarbitoriaren hitzak erabiliz:

Zaila da hori lortzen [gaztelania eta frantsesarekin dugun morrontza gainditzea], sortze-lanari ez bazaio lehentasunik ematen itzulpenaren aurrean, oraingo itzultzaile-armada ez bada jartzen, erakundeetan eta lantokietan, ohiko paper produkzioa, besterik gabe, euskaratu ordez, zuzenekoa zuzpertzera (*Aberriaren alde (eta kontra)*, 49).

Saizarbitoria literaturaz ari da, gehienbat, baina uste dut zilegi dela idatzitakoa historialaritzaren eta, oro har, zientziaren arlora zabaltzea. Eta aipu horretatik atera daitezkeen ondorioak nahikoa argiak direla esango nuke.

Beste kontu bat da unibertsitateko irakasleen hizkuntza gaitasunarena; J. Zabaletak ironiaz aipatzen zuenez, Entziklopedian parte hartu zuten historialari euskaldunen lana erdaraz hartzeko argudio gisa, «ez gara atzo goizean jaiok (...) eta badakigu zer testu etorri ohi zaigun unibertsitateko irakasleen aldetik, zuzendu, itzuli edo ahal duguna egiteko». Tamalez, neurri batean, arrazoi du. Ondo dakigu nola egin diren gauzak meritokraziaren eta feudalismoaren artean mugitzen diren gure unibertsitateetan. No-

la erabili duten sail batzuek euskara, soilik langile fidelak eskuratzen jarraitzeko. Nola, irakasle horietako batzuentzat, euskara konkurrentzia akademikoa saihesteko tresna baino ez den, eta eskoletan erabili beharreko hizkuntza deserosoa (eta ozta-ozta, gelako atea zeharkatu eta berehala gaztelaniaz hasten direlako). Eta horrek guztiak zer ondorio dituen euskara zientifikoaren bilakaerarako. Baina euskararekin lotutako kontuak ez dira salbuespen, unibertsitatearen ohiko funtzionamenduaren logikan arruntak baizik. Ala horrelako kontuak euskal adarretan baino ez direla gertatzen uste al du inork?

A razoi du, bai, baina ez osoa. Irakasle horien ondoan badagoelako, ziur egon, bere lana ondo egiten duenik, euskararekin arduratuta dagoen irakaslerik, bere klaseak euskara duinean prestatzeko ahalegina egiten duenik, bere arloko hizkuntza zientifikoaren garapenerako ekarpenak eskaintzen dituenik. Eta horien lana erabili behar dago, gizarteak hori egiteko ordaintzen dien heinean. Lan hori egiten ari da bai EHUn, bai Euskal Herriko beste unibertsitateetan, eta horien artean bereziki aipatu nahi dut, kide naizen aldetik, UEUK urteetan (eta zailtasun ez txikiez) burututakoa. Euskarazko (baina baita erdarazko) unibertsitate-munduan zabor dezente egoteak ez du esan nahi ahalegin itzelaz metatutako esperientzia guztia zakarrontzira bota daitekeenik, besterik gabe. Gure euskarazko irakaslegoak zientifikoki (baina baita, neurri batean behintzat, euskararen aldetik ere) gutxienez «zalantzagarrira» kontsidera daitekeen *Euskal zibilizazioa* bezalako liburua bat ekoitz dezake (Donostia, 1998), baina baita hari kritika zorrotza egiten dion Joseba Lakarraren iruzkina ere (*Uztaro* 31, 15-84, euskaraz gauzatutako zientzia onaren adibide eskergarria) edo, beste maila batean, unibertsitateko irakasle zabar horiekin Historia ikasi duen Jurgi Kintanak gai berberaz argitaratutakoa (*Euskaldunon Egunkaria*, 1998-XI-17), gaiari buruzko eztabaida aberasgarri baterako abiapuntua izan daitezkeenak hain zuzen ere. Ez dut uste salbuespenak direnik: hor ditugu, besteak beste, M. Aizpururen *Eta tiro baltzari...*, edo historia-lan bikaina kontsideratzen dudana K. Altonagaren *Folin marka*. On-

dare horri etekina ateratzen saiatzea baino ez zuen eskatzen P. Gartzia, eta nik gauza bera aldarrikatzen dut.

Bestalde, J. Zabaleta zuzen dago, Lur-ek ez du «unibertsitateak, nonbait, biltzen eta adosten ez dituen historialariak» elkartzeko eta lanean jartzeko inolako obligaziorik, eta besteok ezin diogu ihes egin Euskal Herriko edo edonongo Historia liburuak euskaraz argitaratu ez izanaren ardurari. Baina, nire ustez, Lur-ek hala egingo balu laguntza ederra eskainiko luke, eta adosago egongo litzateke bere printzipioekin, eta liburuak saltzeko baliatzen duen imajinario euskaltzalearekin. Unibertsitateetako irakaslego euskalduna, aipatu akats guztiak kontuan hartuta ere, erlatiboki gaztea da, kasu askotan (nagusiki erdaraz idaztera behartu zaion) doktorego tesi-erredakzioetan endredaturik dabil, eta arrazoi akademiko-politikoengatik euskarazko sorkuntza gutxiesten duen inguru nabarmenki diglosikoan lan egiten saiatzen da. Ekinbide pribatuak (arlotik publikotik dirulaguntzaren bat ere jasotzen duen ekinbide pribatu horrek) bultzadaxoak eta pizgarriak ematea gauzak hobetzeko (beste) bide bat izan daiteke. Itzulpenak egiten jarraitu beharko da, zer esanik ez, baina ikerlari euskaldunen sorkuntza-lanentzat gune gehiago irekitzea ez da sekula soberan egongo. Ez arlotik publikoan, ez eta pribatuan ere.

Lehenengo ohar honekin amaitzeko: Josu Zabaletaren artikuluan deigarri gertatu zitzaidan gauza bat tonua izan zen, bere kutsu samindua: Pruden Gartzia, esan bezala, polemikoa zen, ironia erabiltzen zuen, baina, ene ustez, gutxieneko errespetu maila batetik abiatzen zen. Lur argitaletxeko arduradunaren ukituak, tamalez, bere adierazpen batzuen baliagarritasun eztabaida ezina iluntzen du. Tamalez, diot, J. Zabaletak zeresanik baduelako eta erantzuna piztu zuen artikulua helburua, dudarik gabe, eztabaida sortzea zelako. Baina kritika-elkarturua bertan behar gelditu zen, ez zuen jarraitu (egunkarietan, bederen), erantzunaren bortizkeria ikusita ziur aski, eta ez da harritzekoa. Horrek guztiak ez dio kritikagintzari mina baizik egiten. Gai hau ondorioetan berrartuko dut, ordea. Orain bigarren ohararekin hasteko unea heldu dela uste dut.

II

Txillardegiren *Putzu* nobelak jaso dituen kritiken aurreko nire desadostasunerako arrazoiek osatuko dute adibide honen muina; adibide bat besterik ez da, baina gure literaturako produktu askorekin gertatzen dena ondo irudikatzen duela pentsatzen dut. Kontua da irakurri ditudan iruzkinetan agertzen den nobela ez dela, nire ustez, *Putzu*. Hein batean, behintzat. Inork ez ditu publikoki nobelaren balio literarioak zalantzan jarri, eta irakurle batek baino gehiagok sorpresa har dezake liburu luze hori erosi eta irakurtzen hasiz gero. *Euskaldunon Egunkaria*-n (1999-VII-17) Markos Zapiainek liburuaren neurritz kanpo goraiatu zuen bere iruzkin politiko-ideologikoan, *excusatio non petita* harri-garri batzuek lagunduta baina («Jakina, pedagogiaren araberaren aritu behar izan du Txillardegik...»; «Zenbait goiargik [?] *Putzu*-ren soiltasun formalak mesprezuzko imintzio aristokratiko batez arbuatzen du...»; «Irakurle osasuntsuak plazer hartzen du nola *Hamaika pauso*-rekin hala *Putzu*-rekin»; «...ez da soziopolitika tratatu zentzudun bat...»). *Diario Vasco*ko Felipe Juaristik (1999-VIII-14), ordea, ez zuen busti nahi izan, eta Unamunoren *Paz en la guerra* liburuarekiko konparaketa lainotsu batzuek gain, ezer gutxi esan du Txillardegiren azken lanari buruz (izan ere, kasik lerro gehiago eskaintzen dizkio idazle bilbotarraren nobelari *Putzu*-ri baino...). Luis Mari Mujikak zorrotasun handiagoz epaitzen du nobela hau (*Egan*, 1999-3/4, 243-245), bai defendatzen dituen tesi historikoei dagokienez, bai pertsonaien eta ekintzaren bilakaera literarioari dagokienez, baina, oro har, ezin ukatu tentu handi(egi)z jokatzeko duenik.

Txillardegiri izan behar zaion errespetu handiaren ondorio izan daiteke, akaso: azken finean, euskal eleberrigintza modernoaren fundatzaileetakoa da. Besteak beste. Baina kritikak ez luke soilik iragan hori kontuan hartu behar. Kritikak, Txillardegiren aurreko lanekiko loturak eta bere estiloaren bilakaera aztertzeaz gain, nobela berria 1999ko literaturgintzaren testuinguruan analizatu behar luke, eta hari buruzko iritzia bat bota. Ni ez naiz filolo-

goa eta, beraz, ez naiz nobela honek beharko lukeen azterketa sakona egiten saiatuko. Nire irakurle-iritziaren azaleko aurkezpena egitera mugatuko naiz, eta iritzi hori defendatzeko oinarri batzuk aurreratzen saiatuko naiz. Aipatu errespetu horretatik abiatuta, noski.

Nobela historiko legez aurkeztu zaigu *Putzu*. Ezizen homeni jabe den Joxe Mari Arruabarrena donostiarraren peripezia kontatzen digu, Bigarren Karlistadaren hasieratik XIX. mendearen bukaera arte. «Putzu» donostiarra eta karlista da, noski, eta amorratuta dago, oso amorratuta, eta buruari buelta asko ematen dizkio eleberrian zehar, kezka eta zalantzez beterik baitago. Pertsonaia ezaguna egiten zaigu berehala. Ezagunegia, aukeran. Gerran gertatutakoek eta ikasitakoek arrasto handia utziko dute bere baitan eta, hein batean, «Putzu» karlismotik nola urrunduko den dugu nobelaren gai nagusietako bat; Euskal Herriarekiko maitasuna da harengan tinko iraungo duen gauza bakarrenetakoa. Alde horretatik, azken Karlistadan parte hartuko zukeen nobelabaiteko aurrenazionalista baten bilakaera pertsonalaren istorioa kontatzen zaigu. Txillardegi ezagututa, espero zitezkeen zerbait. Gaia nahikoa ezagutzen ez badut ere (epealdi horretako historialari adituei galdetu beharko genieke) pertsonaia nagusiaren diskurtsoan anakronismotzat har daitekeen zantzurik badagoela esango nuke: adibidez, euskararekiko duen gehiegizko kezka (L.M. Mujikak are gehiago sakontzen du norabide horretan, eleberriaren «tesismoaren» arriskuak kritikatzean, lehen aipaturiko kritikan hain zuzen ere). Nobela historikoak, dudarik ez, gaur egungo gizartearen pentsamolde eta iritziak eraman ohi ditu iraganera, baina hau kontu handiarekin egin beharreko zerbait da, nobelaren *historikotasuna* bermatzeko; aitortzen dut, hala ere, zaila iruditzen zaidala muga non egon daitekeen zehaztea. Edozelan ere, nekez saihesten da «Putzu» behin baino gehiagotan idazlearen *alter ego*-tzat hartzeko tentazioa, eta horrek, nire uste apalean, ez dio fikzioari (fikzio honi, behintzat) mesederik egiten. Bestalde, askoz ere interesgarriagoa iruditzen zaidan protagonistaren engaiamendu karlistaren jatorriaren auziaz (une batean Karlos Setimoren alde armak hartzera eramaten duen bilakaeraz), ordea, ezer

gutxi esaten zaigu: euskaldun = foruzale = karlista ekuazio topikoa berritzeaz gain, nobelak ez du, alde horretatik, ekarpen literario handirik egiten, historialariek erabat argitu ez duten gaia bada ere (nik behintzat ez dut oraindik aurkitu erabat konbentzituko nauen azalpen sintetikorik), baina ezin ezkutatu alde horretatik zerbait gehiago espero zitekeela. Bide batez, ematen du Txillardegi zinez saiatzen dela Jon Juaristiren teoriak oinarritzeko argudio gehigarriak eskaintzen: nazionalismo oro ren muina malenkonian datzala azpimarratzeko froga berriak baino ez ditu ematen gure hogeita bi urteko protagonistak... *txikitan* ezagututako Donostiari buruz ari delarik batez ere!

«Putzura» gorabehera eta zalantzen kondaira emateko doi-doi hogeita hamar orrialde nahikoak zirela iruditzen zait. Agian gutxi batzuk gehiago, maitasunezko istorio gatzgabe bien kontua batzen badiegu. Gainontzeko hirurehun eta berrogei orrialdeak (eta barka atrebentzia: hemen kontzienteki *gaizto* portatuko naiz) estanpatxo bilduma hautatu batek eta gertakari historikoen xehetasunek osatzen dituzte. Eta hemen nobela historikoaren arazo handienetako batzuekin topo egiten dugu. Nik ez dakit oso ondo zer ote den nobela historikoa, baina susmatzen dut irakurlea garai historiko zehatz batera eraman nahi duen fikziozko obra legez (eta are gehiago garaiko lekuko batek lehen pertsonan idazten badu) ahalegin handia egin behar duela irakurleak garai horretan murgildurik dagoela sinets dezan. Hori lortzeko, dudarik gabe, bide anitz dago, baina Txillardegik aukeratutakoek kale egiten dute, neurri batean behintzat. Leku eta inguruen deskribapenek, esaterako, eleberriaren zati handi bat betetzen dute, handiegia apika. Dudarik gabe, irakurlea *giro* historikoan biltzeko ahaleginaren barruan ulertu behar dira. Baina deskribapen horien tonuak (mirespenezkoa, gehienetan) ez dio giotze horren sinesgarritasunari mesederik egiten. Gipuzkoa, Bizkaia, Nafarroa, Lapurdi eta Zuberoako parajeak zein ederrak diren errepikatzen zaigu, behin eta berriro, eta turismo gidetan agian onargarria zatekeen etengabeko gorazarrea oztopo bihurtzen da pertsonaiaren bizitza pusketa grisaren erdian txertaturik. Ironia izpiaz ere azaltzen ez zaigun Eus-

kal Herrian zeharreko *tour* sentibera horretan ez da, azken finean, ezer falta: ez mendirik, ez haranik, ez baserri ederrik, ez hiribildu noblerik, ezta denboran zeharreko turiston ikuskizunerako ia-ia propio antolaturiko pastoralik ere.

Gertakari historikoen kontakizuna ere xehegia da, artifizialgia, eta behin baino gehiagotan argumentuaren haria eteten duela esango nuke («pedagogiaren arabera aritu behar izan du Txillardegik», Zapiainek *dixit*). Egileak hartu duen dokumentazio-lana zabala eta eskertzekoa da, noski, baina ez du ondo kudeatzen, eta eleberriarentzat zama bihurtzen du, berriro ere (alor horretan, bestalde, trama konspiratiboak bereziki atsegin dituela argi uzten du). Fikzioan ondo txertatu ezean, kronika edo kronologia historiko batean (edo lan zientifikoaren gehigarri dokumentaletan) onargarriak diren estilo eta xehetasunak soberan leudeke hau bezalako liburu batean, eleberria literatur artefaktu eraginkorra bihurtu gura bada behintzat; are gehiago narrazioa protagonistak berak egiten badu, lehenengo pertsonan, irakurlearen aurrean *orojakileegia* dela emateko arriskua hartzen baitu, eleberriaren une batzuetan kazetari lanak egiten baditu ere (mota horretako informazioa —askotan gertakari berberak aipatzen dira—, seguruenik, ugariagoa da *Paz en la guerra*-n, baina Unamunok narrazioaren jarioan modu *naturalagoan* integratu zuelakoan nago). Eleberri historikoaren dilemetako bat da, ezbairik gabe: nola informatu, hari narratiboa (gehiegi) hautsi gabe (oztopo handiegirik jarri gabe), garaia edo gertakaria ezagutzen ez duen irakurlea, hura ahalik eta gutxien aspertuz alegia. Nobela historiko onek, nire ustez, ez dute irakurlea informazio gehiegiz larritzen eta, ordea, irakurlearengan garaiaz gehiago jakiteko grina sortzeko ahalmena izan ohi dute; nobela irentsi bitartean (edo ondoren) irakurleak entziklopediara edo historia liburu akademikora jotzeko premiarik txikiena sentitzen badu, arrakasta lortu den seinale (hein batean, behintzat). Benetakotasuna eskuratzeko ahalegin txalogarrian Txillardegik —batez besteko irakurle euskaldunaren ezaguera-gabezien jakitun— gehiegikeriaz jokutzen du: narratzaile baino, eskribau artatsu legez aritu da, eta partida galdu du.

Ez naiz ausartuko esatera Txillardegiren nobela *zahar* batez erditu dela. Ez naiz ausartuko esatera (euskal literaturaren eremuan geratzeko) uko egin diola Atxagak, Saizarbitoriak, Lertxundik edo Izagirrek irekitako bideak jorratzeari. Ez naiz ausartuko esatera XX. mendearen bukaeran XIX. mendeko nobela bat idatzi gura izan duela. Intentzioa hori izan bazuen, ez zaio ondo atera. *Putzu*-ko pertsonaiek ez dute Tolstoi, Balzac eta are Galdos edo Unamunoren sakontasunaren hatsik ere. Gudu deskribapenek berek zaharkituak dirudite, baita Stendhalek 1839an argitaratutako *La Chartreuse de Parme*-ko Waterlookoarekin konparatuta ere. Baina agian konparaketa hauek ez dira zuzenak, eta Txillardegiren nobela azken urte hauetan salmenta-arakasta itzela izan duten kiosko-motako nobela historiko ugarien artean kokatu beharko genuke. Agian. Baina, kasu horretan ere, ez dut uste *Putzu*-k tankera horretako lanen arteko gehienen maila erdiesten duenik. *Best seller*-aren teknikak ondo barneratuta dituzte, abilki arinak dira, suspentse-puntu bat izan ohi dute eta erloju-mekanismoen baten eraginkortasunaz garatzen dira; nik, ordea, ez dut halako ia ezer aurkitu lan honetan. Gure artean azkenaldi honetan argitaratu diren historia-educikoko beste nobela batzuekin konparatuta ere (adibidez, Egañaren *Pausoa noiz luzatu* edo Mujikaren *Gerezi denbora* zoragarriarekin), atzean geratzen da *Putzu*.

Laburbilduz: interes gutxiko fikziozko autobiografia, *postal* itxura gehiegizkoa duen deskribapen-sorta eta koparen historiko gatazkatsua zehazteko ahalegin eskergarri baina astun samarra. Elementu horiekin nekez eraiki zitekeen nobela bikain bat, nahiz eta, Felipe Juaristik azpimarratu bezala, arin irakurtzen dela ezin ukatu; *Putzu*-ren estiloaz, ordea, ezer gutxi gehiago esan daiteke, trabarik egiten ez duela baino. Egia esan, formaren eta mamiaren arteko dialektikan mamiaren alde egin ohi duenetakoa naiz, baina *soiltasun formalak*, bertute izateko, ganora handiagoko euskarri bat beharko luke. Eta, tamalez (tamalez, diot, nobela hau literatur anbizio osasuntsuz beterik dagoelako), ez dut uste *Putzu*-k halakorik eskaintzen digunik.

III

Kritikari kasu eginez gero, ordea, *Putzu* nobela miresgarri (Zapiain) edo duin (F. Juaristi) bat da. Euskal literaturaren «oinezko» kritikak (hots, kritika akademikoa ez den beste guztiak, edo, batzuek nahiago duten bezala, «kritika publikoak») zein rol jokatu behar duen eztabaidatzen hasi beharra dago. Berdin, zientzien kritikari buruz hitz egiten badugu: ikusi dugun bezala, J. Zabaletaren erantzunak ez zion P. Gartziaren kritikari ia lekurik uzten.

Herri honetan kritika txar bat eraso pertsonaltzat hartzeko ohitura bitxia dugu, eta erantzunak, ikusi dugun bezala, neurritz kanpokoak izaten dira (irakurleak adibide gehiago gogoratuko ditu, ziur nago). Neurritz kanpokoak, eta gogo kentzeko modukoak, egia esan. Batzuetan, du-darik ez, kritikoak bidegabe joka dezake, «pasa» daiteke (hau sinatzen duena ere ez dago pekatu horretatik libre, baina ikasten saiatzen da), eta kasu horietan erantzun behar da, noski (polemika osasuntsua izan daiteke), baina neurrian. Kritika txarrak jasotzea ez zaio inori gustatzen, baina jasaten ikasi behar da. Gure artean kritikak zentzuz pairatzea ez da ohikoena, ordea, agian gutxi garelako, guztiak elkarren ezagunak garelako edota autoritate nahikoa duen kritiko-talderik ez delako garatu. Eta hausnartzeko edo hobetzeko bidea izan beharrean, kritikek eragiten dituzten «erantzunek», eztabaida aberastu beharrean, askotan idortu egiten dute, eta (ez gutxitan) auzo-lotsa eragiten. Azkenean, irtenbiderik errazena (eta ohikoena), adiskideen lanen kritika onak egitea da, eta kito (edo isiltzea, noski). Isiltasunera edo laudioriora kondenatutako kritika ez da, ordea, kritika.

Gogoan dut Pako Aristik *Sautrela* ETBko literatur saioko aurreneko denboraldiko «Solasa» sailari zuzendu zion komentario adeitsua (*Gara*, 2000-VI-3): horrela —zioen— ez da (euskarazko) irakurzaletasunik bultzatzen; «jendeari irakurtzeko gogoak kentzeko edo zer ez duen irakurri behar esateko ez zegoela telebista programa bat sortu beharrik». Ez nago ados: besteak beste, sail horretan parte hartzen genuen hiru rok ez genuelako esaten zer irakurri i

behar zen edo zer ez: liburu baten gainean eztabaidatzen genuen, besterik ez. Ezin ditugu euskal kulturaren produktioak betirako babesten jarraitu, haurtzaro eternal batean hormatuta egongo balira bezala. Edo alde guztietatik mehatxatuta daudenaren aitzakiarekin: ematen du beldurra diogula kritikari, eztabaida osasuntsuari. Betiko-eten-gabeko tonu agonikoak ez dio onik egiten literaturaren edozientziaren garapenari. Ados: euskara hilko da, agian (XXI. mende honetan ehundaka hizkuntza desagertuko dira munduan, eta ez litzateke harrigarria izango), eta, beraz, interesa dugunok jarraitu beharko dugu biziraupen horren alde borrokatzen. Baina hobeto joango litzaziguke, askotan, desegiteko arriskuan ez legokeen kultura *normal* batean biziko bagina bezala jokatu bagenu (esaidazu maite nauzula, gezurra izan arren): sinetsita nago emaitzak aberatsagoak eta dinamikoagoak izango liratekeela, oro har, eta euskal kulturari erakargarriago, seduzigarriago izaten lagunduko liokeela horrek —biziraupenerako eta garapenerako aukerak biderkatuz, bide batez—. (Halere, egia da kultura *normal* eta *handi* bat izateak ez dituela gauzak berez konpontzen: gogora dezagun Juan Goytisolo Espainiako prentsa arloko literatur kritikari buruz argitara eman zituen hitz gogorrak, *El País*, 2001-I-10, eta, orobat, ondorengo polemika guztia). Gainera, azken hamabost edo hogeitazehar euskal kulturaren gertatutako aldaketek, eta ekoizpenaren hazkundeak berak, horretarako tarte lagatzen dutela uste dut (hutsuneak eta arriskuak asko direla ahaztu gabe, jakina). Alde horretatik, eta Pako Aristiren iritziaren aurka, kritika serioa eta anitza egiten ahalegintzen den saio batek, are telebistakoa bada ere, gehiago egiten du irakurzaletasunaren alde, ohiko hamaika iruzkin zuri eta (elkarren artean) kalkatuk baino.

Esan bezala, hazten ari den kultur inguru honetan, zeinetan argitalpen kopurua eta irakurleko hipotetiko gora egiten ari baitira (eta merkatu-lehiak garrantzi hazkorra baitu), kritika serioa eta eraginkorren gero eta premia larria goa dugula uste dut. Ez dirudi duela hamar bat urte Joseba Sarrionaindiak aldarrikatzen zuen «kritika konplizeak» fruitu gehiegi eman duenik: aipatu bezala, gure artean «ones-

penezkoa» da oraindik nagusi, mirespenezko akritikoa ez denean (edo aipatzen den lanaren laburpen soil eta zozoa). Hori guztia aldatzen hasteko ordua heltzen ari dela deritzot. Kritika serioaren (hots, kritika serioen) ordua, alegia. Reich-Ranicki kritikari ezagunak hauxe idazten zuen bere lanaren justifikazio gisa:

Esan behar nuena antzemangarri egitearren, gauzak exajeratzeko eta puzteko baimena eman diot neure buruari. Sinetsita nago kritikari onek gauzak sinplifikatu dituztela, gauza horiek argi uzteko helburuarekin; maiz, erabaki irmoak hartu dituztela nahi zutena komunikatzeko, eta exajeratu dutela ulergarri eta garden izateko.

Agian urrunegi jotzen du alemaniarrek baina kontua da kritika eta kritiko ezberdinak behar ditugula, kriteriodunak eta ezagunak, irakurle goari ikuspegi ezberdin eta osagarriak eskaintzeko aukera izango luketenak. Beste era batean esanda: *aholkularitza* ezberdin eta «antzemangarrien» premia dugu. Izan ere, zinema-kritikan ez da berdin tratatzen Ken Loach-en film bat eta Arnold Schwarzenegger-en bat, eta, are gehiago, Ken Loach-en filma ezberdin aztertuko dute kritiko ezberdinek. Zinemazaleak, oro har, ondo ezagutzen ditu kritikarien gustu, ezagutza eta nondik norakoak, eta horren arabera egingo die kasu (edo ez): ez dakit zergatik ezin daitekeen halako zerbait gertatu, esaterako, literaturaren arloan. Ez dut esan nahi Mari Jose Olaziregik gogora ekartzen dizkigun 80ko hamarkadako literatur kritikaren inguruko eztabaida haietara itzuli behar denik (ikus *Uztaro* 34, bereziki 92-93 orr.); urtetxo batzuk pasatu dira, besteak beste. Eta ez dakit Olaziregik berak aldarrikatzen duen kritika akademikoaren eta publikoaren arteko hurbilketa eraginkorra izan daitekeen; esan bezala, azken horrek arduratzen nau, batik bat. Ez naiz, norbaitek pentsa dezakeen bezala, kritika *justiziero* bat aldarrikatzen ari: kritikoak, *ez* edo *baina* esaten ausartu behar duen bezala, *bai* esaten jakin behar du, baita ere. Edozelan ere, ziur nago (ia): mota horretako kritika berri eta sendoago baten beharrean gaude, kultura biziago eta «benetakoago» bat garatu nahi badugu.^o

«Esan Europako jendeari zer ikusi duzuen Quebecen!»

(Quebec, Cree herriaren lurraldetik ikusita)

X A B I E R E R I Z E / P I L A R M A R I N

Esan Europako jendeari zer ikusi duzuen Quebecen!», eskatu zigun John Pashagameskum-ek 1999ko irailaren 8an elkarri agur esan genionean, eta horixe da artikulu honen helburua. Quebec hainbat tokitako mugimendu abertzaleen eta hizkuntza biziberritzeko ahalginen eredu moduan agertu ohi da. Zalantzarik gabe, eredu erakargarria da, baina, geuk sumatu ahal izan dugunez, hutsune nabaria du: jatorrizko herrien tratamendua (Lehen Nazioak, *First Nations*, Kanadan deitzen zaien bezala), historikoa zein gaur egungoa. Arazoa, noski, ez da bakarrik Quebecera mugatzen, orokorragoa da: Kanadako gainerako probintzietan antzeko tratamendua izan dute eta Estatu Batuetan oraindik latzagoa; baina, bere burua zapaldutzat jotzen duen herri batengandik kontrakoa espero zitekeen arren, Quebec ez da salbuespena bertako herriekiko jokamoldeei dagokienez.

John Pashagameskum Cree natibo-amerikar nazioko kidea da. 28 urte ditu eta James badian kokaturik dagoen Moosonee (Ontario, Kanada) herrian jaio zen. Bi hizkuntzaz mintzatzen da: cree, bere lehen hizkuntza, eta ingele-

► **Xabier Erize** Euskal Filologian doktorea da. **Pilar Marin** abokatua da.

sa, bere bigarren hizkuntza. Ama Attawapiskat-ekoa (Ontario, Kanada) du, eta aita Chisasibi-koa (Quebec, Kanada), biak James badian. Egun, John New Yorken bizi da eta bertako natibo-amerikarren aldeko «American Indian Community House» elkartean lan egiten du osasun aholkulari bezala.

John eta cree-ak ardatz hartuta, Iparramerikako natibo-amerikarrei buruzko lan zabal bat egiteko aukera izan zuen Xabier Erizek 1999 urtean zehar. Bertan, Quebeci buruzko hainbat aipamen agertu ziren. Udan, bidaia egin genuen Johnen jatorrizko lurraldeetara: James badiako Ontario eta Quebeceko lurretara, Moosonee eta Chisasibi herrietara bereziki. Zuzenean ikusi ahal izan genuen hango egoera eta jendearekin mintzatu. Halaber, material idatzi baliotsuak bildu genituen. Artikulu hau, iturri horietan oinarrituta prestatu dago.

Cree herria

Cree nazioa Kanadako jatorrizko herri nagusietako bat da. 10.000 urte inguru daramazkete beren lurraldean («Le facteur autochtone au Québec», Interneten).

Cree-en lurrek oso hedapen geografiko zabala dute: ekialdetik hasita, Quebec, Ontario, Manitoba, Saskatchewan eta Alberta probintzien eremuen zati handi bat hartzen dute (ikus mapan).

Berezko hizkuntza dute: cree hizkuntza, algonkin familiakoa. Idazkera silabikoa du.

Cree-ak 140.000 lagun dira Encyclopædia Britannica Online-ren arabera. Erroldak («Statistics Canada. 1996 Census», Interneten) ez du adierazten zenbat lagun diren, baina bai, ordea, hiztun kopurua: 85.000-95.000 inguru Kanada osoan. Moosoneek (Ontario) 1.939 biztanle ditu, eta horietatik natibo-amerikarrak (cree-ak batez ere) 1.605 (%82,8) dira. Chisasibik (Quebec) 3.500 biztanle ditu eta gehienak cree-ak dira. Quebecen, guztira, 12.000 cree bizi dira.

Esan dezagun, bide batez, oso adierazgarria dela Kanadako erroldak erakusten duten zehaztasunik eza, gaine-

rako gutxiengoak —txinatarrak, filipinarrak, korearrak...— banaka agertzen diren bitartean, herri natibo-amerikarrak denak batera eta zaku berean agertzen baitira, bakoitzaren nortasuna —Cree, Innu, Ojibwa, Mohawk...— kontuan hartu gabe.

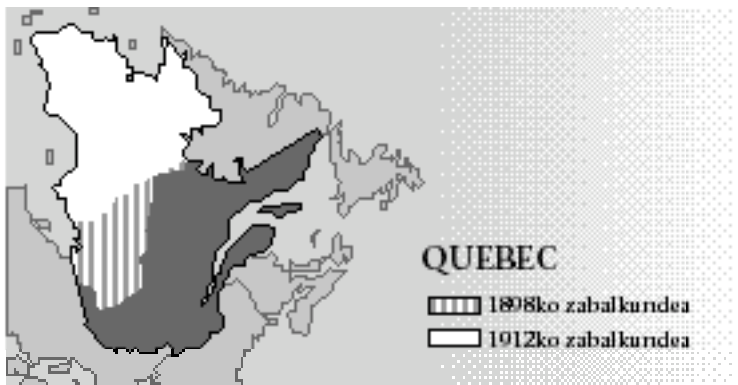
Cree lurralde osoa eta Johnen bizitzari lotutako tokiak.

Quebec

Gaur egungo Kanadak bi talde kolonizatzaile nagusi izan zituen: ingelesak eta frantsesak. Quebec kolonizazio frantsesaren emaitza da, laburki esanda. Bere historiaren abiapuntua 1534. urtean jarri ohi da («Québec, le pays...», Interneten), Jacques Cartier izeneko esploratzaileak Kanada Frantziako Erregearen izenean bereganatu zuenean. «La Nouvelle France» izena jarri zioten lur hari, eta 1663. urtean Frantziako probintzia deklaratu zuten.

Konkistatzaileak iritsi zirenean, Iparramerikan jatorrizko 18.000.000 biztanle bizi zirela estimatzen da (*The First Perspective*, 1999ko uztaila, 15. or.).

Quebecek ez du beti eremu bera besarkatu. Lur berriak irabaziz joan da mendeetan zehar. Hedatze horretan zeregin berezia izan zuten natibo-amerikarren aurkako gerrak. Adibidez, irokesen aurkako gerrak 1641. urtean hasi ziren. Mapan Quebecen azken mendeko zabalkunde handia erakusten da, hango Lehen Nazioen lurak bereganatzearen ondorioz.

Quebec: azken mendeko zabalkunde
(Lehen Nazioen lurak barne)

Artikulu honetarako, garrantzi berezia du 1912ko hedatzeak, orduan eskuratu baitzituen Quebecen cree-en eta inuit-en lurak, *The Quebec Boundaries Extension Act* [Quebecen mugen zabaltzearen legea] izeneko legearen bidez. Lur horiek Kanadako iparralde gehiena hartzen zuen «Rupert's Land» izeneko eremu zabalean integratuta zeuden. 1912. urtean, eremu hori zatitua izan zen eta Quebec, Ontario, Manitoba eta Ipar Mendebaldeko Lurraldea probintziei puska bana eman zitzaion. Harrez geroztik, cree-en James badiako lurra —batasun geografiko, sozial eta linguistiko handikoa— bitan zatituta gelditu zen: puska bat Ontarioren pean (ingelesduna dena), eta bestea Quebecen pean (frantsesduna dena). Horrela, gaur egun, Quebecen mapek (ikus goiko mapa) bakarrik James badiaren erdia

erakusten dute, euren zatia, eta berdin egiten dute Ontariokoek.

Dena dela, Quebecek ez zion kasu handirik egin lurralde berriari, bakean utzi zuen 1970eko hamarkadan proiektu hidroelektriko erraldoiei ekin zien arte. Beherago mintzatuko gara horietaz.

Zer aurkitu genuen Quebecen

Aldaketarik ez Cree herriaren eta hizkuntzaren tratamenduan

Ontariotik Quebecera iparraldetik igaro ginen, Kirkland Lake (Ontario) eta Rouyn-Noranda (Quebec) lotzen dituen errepidetik. Quebecera sartu eta lehen inpresio batean atentzioa eman ziguna Cree herriaren eta hizkuntzaren tratamenduan inolako aldaketarik ez sumatzea izan zen. Esate baterako, bide seinaleak frantses hutsean zeuden, edo, gehienez ere, frantsesez eta cree hizkuntzaz zebait tokitan; irrati guztiak frantses hutsez; «Tourisme Québec» erakundearen argitalpenetan betiko era estereotipatuan agertzen ziren cree-ak: naturarekiko harmonian bizi diren eta antzinako kultura baten zaindariak diren «amerindiarrak», eta abar. Beste adibide bat: cree-en egungo lurretara daraman errepidean aurkitzen genituen turismo argibide bakarrak Radisson herri zuri frantsesdunari buruzkoak ziren. Radisson 1970eko hamarkadan «La Grande» izeneko urtegi sorta eraikitzen ari ziren langileentzako sortu zuten herri berria da. Zurien aurreko herria Matagami da, Radissondik 620 kilometrotara hegoalderantz.

Lurren galera eta Hydro-Québec-en egitasmo erraldoiak

70eko hamarkada hondamendi baten hasiera izan zen James badiako cree-entzat. 1971. urtean, «Mendearen Egitasmoa» aurkeztu zuen Robert Bourassa Quebecoko lehen ministroak cree-en lurretan burutzeko. Asmo nagusia lur

horietako ibaietan 28.000 megawatteko argindarra —New York osoa argiztatzeko adina— emango zuen urtegi sarea eraikitzea zen. Oparotasun ekonomikoa irudikatzeaz gain, helburu sinboliko-politikoak ere bazituen proiektuak, quebecarren etorkizuneko asmo kolektiboen inspirazio iturria izango zela uste baitzen, nazio harrotasunaren ikur berria, Robert Bourassak berak adierazi zuenez (Niezen 1998: 64). Quebecen berezitasun politiko eta kulturala bere burujabetasun ekonomikoari lotuta agertzen zen, eta horretan zeregin berezia zuen Ipar Urruneko (*Far North*) muga berriaren ustiaketari ekiteak.

Horretarako, lehenengo urratsa cree-en betiko lurak bereganatzea zen. Bi motatako justifikazioak erabili dituzte prozesuan zehar. Alde batetik, *terra nullius* doktrina kolonialista tradizionala genuen, hau da, XVI. mendean Frantziak «aurkitu» zituenean, lurak ez zirela inorenak eta, beraz, cree-ei ez zitzaizela eskubiderik aitortu behar lur horien gainean, ez eta Kanadako Konstituzioaren 35. atalean jasotzen zirenak ere («Remarks of Grand Chief Matthew Coon Come», Interneten). Bigarren argudioa «modemoagoa» zen: lurren aberastasuna (ura, basoak, mineralak, ehiza, arrantza...) alferrik galtzen ari zen cree-en eskuetan —«egunero milioika kilowatt-ordu joaten zaizkigu aldapan behera itsasoan galdu arte» (Bourassa. 1985. *Power from the North*, aipatua in Niezen 1998: 63)—, eta horrela ez zegoen segitzarik.

Urtegien eraikitze lanak 1971.ean hasi ziren. Cree-ek epaitegietara jo zuten, eta 1973ko azaroan, urtebeteko prozesuaren ondoren, epaileak lanak gelditzeko agindu zuen. Baina handik astebetera Quebeceko Epaitegi Gorenak erabakia baliogabetu eta eraikitzen jarraitzeko baime-na eman zion Quebeceko gobernuari. Horrela, den-dena ez bazuten galdu nahi, cree-entzako irtenbide bakarra ahal zuten moduan negoziatzea izan zen.

1975eko James badiako ituna

Emaitza 1975eko James badiako ituna izan zen, akordio «eredugarria» Jean Claude Corbeil Quebeceko Hiz-

kuntza Ministro-ordearen iritziz, 1999ko abenduaren 3an Bilbon, VII. Eremu Urriko Hizkuntzei Buruzko Biltzarrean eman zuen hitzaldian adierazi zuenez. Cree-en ustez, ordea, akordioa «injustizia subiranoa» izan zen —«Sovereign Injustice: Forcible Inclusion of the James Bay Crees and Cree Territory into a Sovereign Québec» [Injustizia subiranoa: James badiako Cree herriaren eta lurren hala-beharrezko sartzea Quebec subiranoan], Interneten—.

Itunaren arabera, cree-en lur historiko gehien-gehienak —310.000 km² (konparaziorako, Espainiak 504.000 km² ditu eta Frantziak 544.000)— Quebecen eskuetan gelditu ziren (Niezen 1998: 71-72).

Horren trukean, cree-ei 5.589 km²-ko erreserbak (I kategoriako lurrak) aitortu zizkieten euren herrien inguru hurbileko lurretan eta, halaber, beste eskubide mugatu batzuk aldameneko eremuetan —II kategoriako lurrak: 65.086 km²—. Orobat, eskolak, osasun zainketa eta beste zerbitzu batzuk emango zizkien gobernuak cree-ei aurreantzean.

Gobernuaren beste helburu bat cree-ak sedentarizatzeara eta Quebecoko administrazio sistema estandarrean asimilatzea zen. Itunaren ondorioz, zenbait erakunde berri sortu ziren: Grand Conseil des Cris du Québec (Quebecoko Cree-en Kontseilu Nagusia), Conseil Cri de la santé et des services sociaux de la Baie James (osasunaz eta gizarte zerbitzuez arduratzen dena) edo Commission scolaire Crie (eskola batzordea). Eta, oro har, Quebec barruko eskualde autonomia aitortu zitzaizen cree-ei, praktikan herri bezala trinkotzea ekarri duena. Halaber, hobekuntza ekonomikoa izaten ari dira cree-ak.

Proiektu hidroelektrikoak etorkizunean kaltegarriak izan zitezkeela aurreikusten zen, baina, badaezpada ere, Quebecoko gobernuak kalte soziologikoengatik erantzunkizunik gabe uzten zuen puntu bat ezarri zen itunaren 8.1.3. atalean. Giza kalteen argudioa baliogabetuta geldituko zen etorkizunean cree-ek edo inuit-ek egitasmo hidroelektrikoen aurka jotzea erabakiz gero. Cree-en Kontseilu Nagusiak kultur genozidiotzat jo zuen puntu hori 1995ean (Niezen 1998: 76).

Hidroelektrikak (Hydro-Québec) eta lurraren ustiaketa

Cree-en lurrak bereganatuta, berehala ekin zion Quebecen beren ustiaketari. Honek hainbat bide hartu zituen: basogintza, meatzeak, ehiza, turismoa... eta, batez ere, urtegi erraldoien eraikuntza: La Grande-2 (1979), La Grande-3 (1982), La Grande-4 (1984), La Grande-2-A (1991), Laforge-1 (1993), Brisay (1993) eta La Grande-1 (1995) izeneko urtegiak. Haien tamainaz jabetzeko, aski da esatea La Grande-2-en azalera 2.835 km²-koa dela (Gipuzkoak 1.813 km² ditu).

Bide batez, esanguratsua da jakitea Tourisme Québec (1995) erakundearen ustez gertakari historiko bakarrak, Quebecen 1912. urtean lurrak bereganatu zituenetik, aipatutako urtegien inaugurazioak izan direla. Era berean, eskualdeari Quebecen «dinamo» deitzen diote eta azpimarratzen dute nola «1975. urtetik hona 200.000tik gora bisitari etorri diren munduko toki guztietatik egitura kolosal hauek miresteko» (ibid.).

Urtegien ondorio zuzenak ikaragarriak izan dira bizi-modu tradizionala basoan, ehizan eta arrantzan oinarritua zuten hango biztanleentzat. Lurrak estali dizkiete eta askok euren ehiza lekuak (*trappelines*) galdu dituzte betiko. Animalien populazioa jaitsi egin da. Ibaiak desbideratuak izan dira eta batzuk —Eastmain eta Opinaca ibaiak, adibidez— erdi hutsik geratu diren bitartean, beste batzuk —Fort George eta Chisasibi herrietatik igarotzen den La Grande Rivière, esaterako— handituta eta urez gainezka datoz gaur egun. Ondorioz, herrien birkokapen behartuak gertatu dira.

Gu geu, Fort George herriaren birkokapenaren emaitzen lekuko gara. Fort George La Grande Rivière ibaiaren deltako uharte zoragarri batean zegoen. Bere biztanleak udan ibaitik bizi ziren, eta neguan ur izoztuak gurutzatu eta basoan murgiltzen ziren. Emariaren handitzearen ondorioz, La Grande Rivièreko urak ez dira jada izozten neguan. Ibaia handitu behar zutela-eta, herria hustu eta kontinentean dagoen Chisasibi izeneko kolonizazioko herri eraiki berrira mugiarazi zituzten bizilagun guztiak. Honek,

hala ere, ez du esan nahi orain salbu bizi direnik. Chisasibi urtegitik hurbil kokatuta dago eta dikea apurtuz gero, biztanleek 3 ordu eta 10 minutu izango lituzkete alde egiteko herria erabat urperaturik gelditu baino lehen (Roslin 1999).

Fort George zaharra eta Chisasibi berria ezagutu dituztenak ez dira erraz egoera berrira ohitzen. Chisasibiko zarak, hautsa eta bizimodu orokorra jasan ezinik, oraindik sa-soian dauden amona talde batek Fort Georgeko etxeak zaharberritu eta uda bertan ematea erabaki du, geuk ikusi ahal izan genuenez. Amonekin batera iloba asko joan dira. Eta, janariak, edateko ura, irrati bidezko komunikazioa, etxeen mantentzea, eta abar behar dutenez, horrek guztiak gaur egun helduak diren seme-alaben joan-etorriak ere ekarri ditu.

Bestalde, erdi hustuta gelditu diren Eastmain eta Opinaca ibaiaren inguruko jendeak ere guztiz kaltetuta gelditu dira, ezin baitute ohiko arrantza eta ehizarekin segitu.

Halaber, errepide berriak zabaldu ziren urtegien zerbitzurako eta Quebecoko enpresek egurra etengabe ateratzeko. Zuri frantsesdunek kudeatutako turismoa ere areagotu egin zen.

Merkurioa: uren eta arrainen pozointzea

Oraindik larriagoa izan zen denak ustekabeen harrapatu zituen gaitza: merkurio pozointeta (Conseil Cri de la santé et des services sociaux de la Baie James, 1998). 70eko hamarkadan ordura arte inoiz egon ez ziren arazo neurologiko larriak hasi ziren agertzen James badiako cree-en artean. Kalteak burmuinean, giltzurdinetan eta transmisio genetikoan agertzen ziren gehienbat. Bereziki kaltetuak ziren haurdun zeuden emakumeak, fetuak berak eta haurrak. Berehala ikusi zen arazoa merkurio metiliko kutsatutako arraina jatean zegoela. La Grande urtegien inguruko biztanleen %64k Osasunaren Mundu Erakundeak arriskutsutzat jotzen zituen merkurio tasak zituzten gorputzean.

Kontua da oso ongi ezagutzen ez diren mekanismoak direla medio, urtegiek eskualde osoko uretako merkurio tasak izugarri igoarazi zituztela. Handik, elikadura kate guzti-

ra zabaldu zen merkurioa, batez ere arrainetara, cree-en dietan tradizionalki oso leku handia izan dutenak.

Geroztik, kontaezinezko ikerketak eta prebentzio eta heziketa kanpainak egin dira, baina arazoak berean dirau. Urak eta arrainak 1970eko urteetan bezain kutsatuta daude. Gaixotasuna jaitsi egin da, baina neurri handi batean arrainaren kontsumoa ere asko jaitsi delako. Horren ordeztuak industrialki ekoiztutako janariak, hanburgesak, patata friji-tuak, gozokiak eta beste igo dira; eta horrela dieta arazoak ugaritu baizik ez dira egin.

Gizarte arazoak

Ezagunak dira natibo-amerikar herriek XIX. eta XX. mendeetan pairatu dituzten arazoak: talde nahiz norbana-nako mailako dislokazioa, balioen puskaketa, pobrezia, alkoholismoa, estima falta, langabezia, gizarte soldatareki-ko mendekotasuna, eta abar. Chisasibin (Quebec) ere ez zen horrelakorik falta izan.

Chisasibik gizarte arazo sakonak izan ditu azkeneko hamarkadetan, eta lurren galerari, birkokatzearen traumari eta, oro har, 1975eko itunaren garapenari lotuta agertzen direla esan daiteke. Gizarte zerbitzuetako erregistroen arabera, maiztasunik handiena mota hauetako patologiek dute: gazteen kriminalitatea, portaera txarra eskoletan, tratu txarrak etxean, drogak, alkohola, suizidio saiakerak, hurrekiko utzikeria eta famili arazoak.

Bestelako ikuspegia azaldu zuen La Grande proiektuaren sortzailea izan zen Robert Boyd Hydro-Québec-eko buru ohiak 1992. urtean: «Gaur egun, cree-ak gehiago dira, heziketa hobea dute eta, oro har, indartsuagoak dira. Eta bilakaera zoriontsu horren zati bat guri zor zaigu» (*The Gazette*, 1992-03-20, aipatua in Niezen 1998: 86).

«Zuek elebakartzen ari zarete eta guk hiru hizkuntza ikasteko nahi duzue»

Cree-ek bi hizkuntza izan dituzte tradizionalki: cree hizkuntza eta ingelesa (bigarren hau kolonizatzaile eta

misiolari ingelesdunak izan dituztelako gehienbat). Frantsesa arrotza da haientzat. Orain, gero eta presio handiagok jasaten ari dira Quebec frantsesdunaren aldetik. Guk dakigun neurrian, hizkuntzarena ez da beste arazoak bezain larria, baina kontuan hartu beharrekoa da. (1970eko hamarkadan, berriz, frantsesa ezartzen saiatu ziren, nahiz eta gero, erresistentzia handia ikusita, atzera egin zuten. Bestalde, XIX. eta XX. mendeetan zehar, oso eraso bortitzak jasan zituzten Lehen Nazioen hizkuntzek Kanada osoan, Quebec barne).

Eskola autonomia aitortua dute cree-ek Quebecen. Frantsesaren Legearen (Charter of the French language) arabera, euren erreserbetan cree-zko hezkuntza jasotzeko eskubidea dute (87. atala). Eskubidea dute, halaber, ingelesa eta frantsesa zer proportziotan sartzen duten erabakitzeko (88. atala). Gaur egungo curriculumak hiru hizkuntzak lantzen ditu («1997 Annual Report of the Cree School Board», Interneten).

Baina Quebecen daude, eta cree gizartetik kanpoko harreran guztiak, ofizialak nahiz ez-ofizialak, frantsesez egin behar dituzte. Adibidez, Chisasibitik 60-70 kilometrora dagoen Radisson herrira joan eta han dena frantsesez dago. Era berean, jasotzen duten turismoaren zati handi bat Quebec barrukoa da, frantsesduna, alegia, eta frantsesez egiten dute. Edo, eskola bukatu eta unibertsitatean segitu nahi baldin badute, halabeharrezkoa zaie frantsesez jakitea, Frantsesaren Legearen 88. atalak gogorarazten dienez, bestalde.

Lurra defendatzen

Cree-ek diotenez, Quebeceko gobernuak ez ditu 1975eko itunean onartu zituen erantzukizunak osorik bete. Betetzen ari den zati bakarra cree-ena da —euren lurri uko egitea—, eta beraiek pairatzen ari dira ondorio guztiak, arestian azaldu denez. Bitartean, 1998. urtean, adibidez, Hydro-Québec 814 milioi dolar kanadar (90.000 milioi pezeta, 3.600 milioi libera) balio zuen argindarra saldu zien Estatu Batuei, cree-en lurraldean ezarri zituen

urtegietatik aterata. Eta, oro har, Hydro-Québec 520 milioi dolar kanadar irabazi zituen 1996. urtean, 786 milioi 1997.ean eta 679 milioi 1998.ean, William Nicholls kazetariak «Nola lagundu zioten cree-ek Quebeci bere defizita estaltzen» artikuluan (1999) erakutsi zuenez.

Berehala hasi ziren Quebecoko eta Kanadako gobernuen beren erantzukizunak bete zitzatela eskatzen. Ahaleginak alferrikakoak zirela ikusita, arazoari nazioarteko dimentsioa ematea deliberatu zuten. 1981. urtean Osasun Mundu Erakundearen eta Nazio Batuen aurrean aurkeztu zituzten beren salaketak. Geroztik, etengabe aritu dira nazioarteko mota guztietako elkarteekiko harremanetan, haien artean talde ekologistekin eta giza eskubideen eta herri indigenen aldekoekin.

1990eko hamarkadan Great Whale izeneko egitasmo hidroelektriko berri bat bultzatu zuen Quebecoko gobernuak, La Grandekoekin egin zutenaren jarraipena nonbait. Erantzun moduan, beste kanpaina handi bati ekin behar izan zioten. 1992ko otsailean Nazioarteko Uren Epaitegiak cree-ak kaltetzen zituen Kanadaren eta Quebecen politika hidroelektrikoa kritikatu zuen (Niezen 1998: 119-120). Urte berean oihartzun handia erdietsi zuen kanpaina jendetsua burutu zuten New Yorken, «Zuek guztiak cree-ak zaetel!» lelopean. Kanpainaren ondorio bat New Yorkeko estatuak Hydro-Québecekin sinatu behar zuen kontratu handia bertan behera gelditzea izan zen. Azkenik, 1994ko azaroaren 18an, Jacques Parizeau Quebecoko lehen ministroak Great Whale proiektuaren artxibatzea iragarri zuen.

Cree-ez gain, *The Gazette* Montrealgo egunkariak ere txalotu zuen Parizeauren erabakia, baina kontrako ikuspegitik: horrekin cree-ak Quebecen independentziaren aurka borrokatzeko aitzakiarik gabe geldituko zirela esanez (ibid.: 120).

Quebecen politika hidroelektrikoa nozitzen ari den beste Lehen Nazio bat Innu-ak dira. Kasu honetan Quebec eta Temua probintziek jardun dute elkarlanean, eta biak salatu dituzte Innu-ek, «Canada's Tibet — the killing of the Innu» [Kanadako Tibeta — Innu-en sarraskia] (Interneten) artikuluan ikus daitekeenez.

Bi subiranotasun aurrez aurre: Quebecen mendeko herri autoktonoak ez dira quebectarrak sentitzen

Quebecek, azken hamarkadetako gertakariak direla medio, hurbildu beharrean berarengandik urrundu egin ditu cree-ak eta gainerako herriak. Hauek —Ipamerikako beste hainbat Lehen Naziok bezala— euren autodeterminazio eskubidea aldarrikatzen dute. Quebec ere bere eskatzen ari da, ezaguna den bezala. Eztabaida Quebecen eskubideak noraino iristen diren zehazterakoan hasten da.

Quebecek bere biztanle guztiek herri bakarra osatzen dutela dio, herri natibo-amerikarrek eta inuitek nortasun berezia dutela aintzat hartu gabe: «Lucien Bouchard Quebecoko Lehen Ministroak adierazi zuen autodeterminazio eskubidea soilik 'Quebecoko herriari' zegokiola, ez indiarrei» («Remarks of Grand Chief Matthew Coon Come», Interneten). Cree-ek, aldiz, herri desberdinak daudela diote: Quebecoko herria, Cree herria, Inuit herria, Innu herria..., eta horietako bakoitzak bere autodeterminazio eskubidea du, ez bakarrik quebectarrek («Sovereign Injustice», Interneten).

Horri lotuta, Quebecek bere oraingo luraren zatiezintasuna aldarrikatzen du, eta zatiezintasun horretan 1898 eta 1912. urteetan bereganatu zituen Cree, Inuit eta beste Lehen Nazioen lur berriak ere sartzen ditu: «Quebecoko probintziaren lurren balizko zatitzea, estatu baten moduan, hori ez dago mahai gainean», esan zuen David Cliche Parti Québécois-eko buruzagiak 1994.ean (Niezen 1998: 123). Eta, badaezpada ere, alderdi bereko Jacques Brassard Ingurugiro Ministroak Quebec independente baten natibo independentisten saioei «estatu modernoaren bitarteko guztiekin» aurre egingo ziela gehitu zuen 1994ko urriaren 19ko *Globe and Mail* egunkarian (ibid.: 123). Cree-en ikuspegitik, ordea, 1898 eta 1912ko zabalkundeak kaltetuen adostasunik gabe egin ziren eta Quebecen zatiezintasuna aldebakarreko erabakiz ezarri nahi da («Sovereign Injustice», Interneten).

«Quebec independizatzen bada, barruan dituen jatorrizko herriek euren lurak atxikiko dituzte eta gaur egungo

Quebec bitan zatituko litzateke: Quebec independente berria eta jatorrizko herrien lurrak. Gu ez gaude prest geure lurrei uko egiteko», azaldu zidan John Pashagameskumek. Berdin diote mugimenduaren bozeramaileek: «Quebeceko herri autoktonoek onartu egiten dute Quebecek herri bat osatzeko duen eskubidea, baina bere lurraldean», ez «gure lurrekin» («Le facteur autochtone au Québec», Interneten). Eta eransten dute: Kanada bana badaiteke Quebecen autodeterminaziorako eskubidearen ondorioz, zergatik ezin da banatu Quebec bera ere bere mugen barneko Lehen Nazioek hala erabakiz gero?

Oso adierazgarria da 1995eko urrian, Quebecen independentziarako erreferendumaren bezperetan, cree-ek, inuit-ek eta innu-ek antolatu zituzten erreferendumen emaitzak. Ea herri bezala Kanadatik separatu eta Quebec independente berri batean sartuak izatea onartuko luketen galdetuta, cree-en %96k ezetz esan zuten, eta inuit-en %95ek eta innu-en %90ek ere ezezko botoa eman zuten (ibid.; Niezen 1998: 130).

Quebecarrek euren historia, lurra eta hizkuntza dituztela eta etnia bat osatzen dutela eta, hori guztia dela-eta, autodeterminaziorako eskubidea dutela aldarrikatzen badute, cree-ek, inuit-ek eta gainerako herriek ere ezaugarri berberak dituztela eta, gainera, oraingo Quebecen lurretan 10.000 urtetik gora daramatela erantzuten diete («Le facteur autochtone au Québec», Interneten). Azken finean, beren burua gobernatzeko eskumenak eta tratu duin eta orekatua galdegiten dizkiete bai Quebeceko Gobernuari bai Kanadako Gobernu Federalari. ¶

Bibliografia

- Charter of the French language*. (1998). L.g.: Éditeur officiel du Québec.
- Conseil Cri de la santé et des services sociaux de la Baie James. (1998). *Convention de la Baie James sur le mercure (1986). Le volet santé. Rapport des activités 1987-1997*. L.g.: Egilearen edizioa.
- Nicholls, W. (1999, apirilaren 9a). «How Crees helped Quebec pay of its deficit». *The Nation* 6, 10. zbk., 3.
- Niezen, R. (1998). *Defending the Land. Sovereignty and Forest Life in James Bay Cree Society*. Needham Heights (Massachusetts, EEBC): Allyn and Bacon.
- Roslin, A. (1999, ekainaren 18a). «Chisasibi has extra hour to evacuate». *The Nation* 6, 15. zbk., 7.
- Tourisme Québec. (1995). *Québec's Far North* (mapa). L.g.: Direction générale du marketing of Tourisme Québec.

Interneten

- «1997 Annual Report of the Cree School Board»: www.gcc.ca/Education/school_board/annual-report-csb-97.htm
- «Canada's Tibet — the killing of the Innu»: www.survival.org.uk
- «Le facteur autochtone au Québec»: www.uni.ca/autochtone.html
- «Québec, le pays...»: <http://altern.org/quebeclepays/histoire/his>
- «Remarks of Grand Chief Matthew Coon Come. Harvard Center for International Affairs and Kennedy School of Government. October 28, 1996»: www.ratical.org/ratville/Cree.html
- «Sovereign Injustice»: www.gcc.ca/Political-Issues/secession/sovinj/main.html
- «Statistics Canada. 1996 Census»: www.statcan.ca

Historia bizia

JOXERRA GARZIA
Antonio Zavalari elkarrizketa

73

Antonio Zavalari elkarrizketa

J O X E R R A G A R Z I A

SEKULA ELKARRIZKETATU GABEKO GIZONA

Barne lilura guztizko halako batek eraman ninduen ni bertsolaritzara, duela urte asko: komeni litzaizkidakeenak baino askoz gehiago. Xalbador, Lazkao Txiki, Azpeitiko hirukotea, Lopategi, Gorrotxategi... adi-adi egoten nintzaien begira, belarriak zabalik eta ahoa zabalago. Gozamen hutsa zitzaidan orduan bertsolaritza, eta, euskarak oraindik ere gordetzen duen magiaren bidez, jakina da ez dagoela gozamen hutsa baino gozamen beteagorik.

Inoiz ez zitzaidan burutik pasatu bertsoarekiko nire lilura horren nondik-norakoak aztertzea. Gero, ordea, afizio nuena ofizio bilakatu zitzaidan, edo nuen, ez baitakit hala beharrez ala hala beharrez gertatu ote zen hori. Aurrena irratian, telebistan gero, bertsoari lotua joan da beti nire ibilbide profesionala, eta, normala ere badenez, hasierako lilura hura errutina bihurtu ere bai zenbait unetan.

Denetik izango da komunikabideetan eman ditudan urte horietan: onetik eta txarretik. Nik neuk, balantzea egiten hasita, hutsune bat aipatu izan diet sarri adixkideei: sekula ez nuen lortu aita Zavalarekin elkarrizketa egiterik, eta ez da izango ahaleginduaren faltagatik. Ez da, ez, aita Zavala jendauean agertu zale. Asti askorik ere ez du izaten alferriko blagan enplegatzeko: lan bat bukatu orduko hurrengoari ekiten dion horietakoa baita. Solasa maite du, jakina, aita Zavalak: hori izan du, asko eta askotan, lan metodo nagusi.

► **Joxerra Garzia** idazlea eta EHUko Informazio Zientzien Fakultateko irakaslea da.

Kazetariona, ordea, ez da solasa, elkarrizketa baizik. Eta Zavalak maizenik solaskide, liburu bat osatu nahi duenak zer kontatua duenarengana jo behar baitu beti. Baina Zavalak, liburu ren bat osatzeko norbaitengana jotzen duenean, ez dio hari elkarrizketarik egiten. Solasean jarduten du, eta horrek irekitzen dizkio elkarrizketatzaileontzat itxita egon ohi diren ate guztiak. Solasa, Zavalaren kasuan, metodoaren muina baita. Elkarrizketak, berriz, denbora galtzea eta endredoa baino ez.

Niri dagokidanez, askorik uste ez nuela, telebista utzi eta unibertsitatera jauzi egin nuenean bizitu zitzaidan atzera ere lehengo su zaharra. Ez afizio ez ofizio, aztergai izan dut azken urteotan bertsolaritza, eta hainbeste urteren buruan, konturatzen naiz bertsolaritza ikertzea badela, alde batera, aspaldian sentitzen nuen lilura haren nondik-norakoak aztertzea.

Bertsolaritza aztertzeari ekin, eta sekula elkarrizketatu ez nuen gizonarekin egiten nuen topo orain bai eta gero ere bai. Izan ere, ez dago inola ere bertsolaritza ulertzerik aita Zavalarik gabe. Are gehiago: Zavalarik izan ez balitz, zer aztertzerik ere ez genukeen izango gainerakoek. Zenbat eta Zavalaren obren ezagutzan sakonago murgildu, haenganako nire miresmena handiago egiten zen. Zabala ez ezik sakona baita Zavalaren obra, heri-literaturaren adar eta adaxka guzti-guztietara hedatzen dena. Ez da arrasto txikienaz teoria oso bat eraikitzen duten horietakoa. Aitzitik, arrastoak bildu eta iradokizun xumeak egingo dizkizu, gehien jota. Arrastoak, ordea, ez ditu edonork aurkitzen, bidearen eta birlatzen duenaren berri zehatza dakienak baizik.

Esan gabe doa Jakin-ekoek aita Zavala elkarrizketatzeko aukeraz hitz egin zidatenean berehala onartu nuela proposamena.

ZAVALA TXIKIA ETXE-GIROAN

Elkarizketa, hala ere, ez da niretzat samurra izan, maixua elkarrizketatzea ez baita ikaslearentzat lantegi e rraza. Izan ere, maixua zapuzteko beldurrez, koipeke-rian erortzeko arrisku latza du, eta hori ere ez da kontua.

Nondik edo handik hasi behar, eta zera otu zitzai-
dan: hainbeste urtez lan isil eta atergabean jardun eta
hala ere sekula ez nekatzeko arrazoim bat izan behar
duela Zavalak, sekretu ren bat. Bertsolaritzarekiko nire
hasierako lilura hura gogoan, pentsatu nuen Zavala ere
lilura horrek berak jota behar duela, eta hortixe hastea
erabaki nuen: ea nondik-nora ote datorkion Zavalari
bertsolaritza eta herri literaturarekiko lilura hori, hain-
beste lan eta nekeren buruan ere lanerako kemena ema-
ten diona oraindik ere.

Gizakiam baitan horren luzaroan eta horren bizi-
rik dirauten joera eta sentipenak, ordea, txikitan ez bada
gaztetan sortutakoak izan ohi dira, eta Zavalaren txikita-
ko kontuak aipatuz hastea erabaki nuen elkarrizketa.

Tolosan jaioa zaitugu zu, 1928an. Sei senide zine-
ten, eta lau anaia zaudete gaur egun bizirik. Zer geratu
zaizu gogoan zeure umearotik, etxeko girotik?

Bai; anaia bat hamazazpi urterekin hil zen, sasoi ede-
rreko mutila. Eta arreba orain urte t'erdi. Nire haurtzarotik
eta etxeko girotik zer geratu zaidan? Oroitzapen on asko.
Urterik zoriontsuenak ordukoak izaten ditu gizakiak ge-
hien-gehienetan; eta nik ere bai.

Ba al zegoen zuenean gero hartu duzun bidea hart-
zera bultza zintzakeenik? Aitaren aldetik, amarenetik?
Anai-areben artean solas-giro berezirik?

Ezer gutxi zegoen gure etxean. Bertso zaharrik ere ez
zen gurean ezagutzen. Bilintxen *Ja-jai* izenekoak edo hola-
koren bat edo beste, gure amak kantatzen zituen, donos-
tiarra zenez. Aitaren eraginik apenas izan nuen, nik hamar
urte nituela hil zen bera eta. Amarengandik askoz gehiago.
Hark herri-jakinduria eta herri-hizkuntza asko estimatzen
zituen. Nola? Bera umetan bere amaren jaiotetxera joaten

zen: Zubietako Zugaztira; eta bere aitonarengandik-eta gauza eta kontu asko jasoak zituen; gero guri kontatzen zizkigunak. Adunatik ere gauza asko zituen ikasiak. Guretzat, izan ere, gure bigarren herria zen Aduna. Han izaten ginen udara pasatzen.

Hainbesteko garrantzia izan al du zuretzat Adunak?

Bai. Hango festetan entzun nituen nik lehenengo aldiz bertsolariak. Haietako bat Asteasuko Bautista Ondartza zela uste dut. Euskara ere, Adunakoa gehiago dudala uste dut, Tolosakoa baino. Tolosan, izan ere, gure gurasoen gizaldiak dena euskaraz egiten zuen. Guk, berriz, dena erdaraz. Gauza harigamia da gizaldi batetik bestera gauzak nola alda daitezkeen. Baina udaran Adunara joan eta euskara ikasi egiten genuen; eta, denbora berean, erdara erakutsi ere bai.

Leku ederrean geratzen da, orduan, zure jaioterria...

Baina askotan esan izan dudana: Tolosa izan ez balitz, ni ez nintzen bertso biltzen hasiko. Txikitandik ikusten baintuen nik Tolosan bertsopaper saltzaileak. Eskolapioetatik etxera bazkaltzera nindoala, bat edo beste han izaten zen kantari larunbatetan, merkatu-eguna egun homekin izaten da eta. Bertso-saltzaile hauek dira umetan nik ikusi eta urteen buruan bidea erakutsi zidatenak.

Bertsopaper saltzaile haiek eragiten zizuten lilura horietatik nola pasatu zinen, ordea, bertsopaperak bildu eta argitaratzera? Gogoan al duzu nola eskuratu zenuen zeure lehen bertsopapera?

◆
«Tolosako
bertsopaper
saltzaileei esker
bertsozaletu
nintzen ni»

◆
Jesuita sartu ondoren, 1953 urtean, larunbatez Tolosara joan eta hantxe zen bertso-saltzaile bat. Paper bat erosi nion. Baina ez nuen apuntatu eta orain ez dakit paper hori, nik neronek Tolosan erositako paper hori, zein den. Baina bertso-saltzaile hura badakit nor zen: Pello Saikola bertsolaria. Haren bertsoekin Auspoa-ren liburu erdi bat bete nuen handik urte batzuetara.

Eskutitz batean ere horixe eskatu nien etxekoei Oñatik, Burgosko probintziatik: Tolosako merkatura bertso-

saltzailereren bat azaltzen bazen, kanta-papera erosteko faborez, eta bidaltzeko. Bat, behintzat, bidali zidaten: Tolosako Tximela bertsolariak Izaskungo Amari jarritako bertsoak, beraren koronazioa orduan izan zen eta.

Beste hau ere oso gogoan dut. Nik 13-14 urte izango nituen orduan. Gu Tolosako parroki-plazan bizi ginen. Igande batean goizeko zortzietan, ni artean ohean nengoe-la, norbait kantari entzun genuen. Nor ote zen? Bertso-saltzaile bat. Estropadak pasa berriak ziren, eta Hondarribiak irabazi. Talde honen goralpenez jarritako bertso-saila saltzen zuen hark. Gu mezetara joan ginenean, gizon hura artean hantxe zegoen, eliz-atarian; eta mezetara sartu-atera zebilen jendeak, erosi egiten zion papera.

Gogoan al duzu eskola hasi aurretikako zerbait, bereziki markatu zintuenik?

Ez zait orain ezer bururatzen, hiru urte erkin-edo hasi nintzen eta. Lehenengo, orduan hasi berria izango zen eta *escuela vasca* izeneko batera bidali ninduten. Orduko ikastola izango zen. Baina berehalaxe aspertu nintzen han. Zera esan omen nuen: nik ez nuela neskekin eskolara joan nahi. Baina egitazko arrazoa beste bat izango zen: nik nire zaharagoko anaiak zihoazen tokira joan nahi nuela. Jesusen Bihotzaren Anaiek zuten ikastetxera, alegia. Hara joaten hasi nintzen, bada. Gertuan genuen, izan ere, ikastetxe hori. Hango jolastokia etxeko leihoetatik ikusten genuen.

Hermanos del Sagrado Corazón ikastetxean izan zentituen lehen eskolak. Handik, berriz, Eskolapioetara. Zer moduzko ikaslea zinen?

Batxillerra egitearren joan nintzen Eskolapioetara. Goizeko zortzietan sartzen ginen; eta ilunabarreko zazpi t'erdietan atera. Eguerdian, ordu t'erdiko tartea bazkaltzeko. Zer moduzko ikaslea nintzen? Estudiatzen nuen, bai, baina leher egin gabe. Pasamodu on batera iritsi eta nahikoa. Etxera joan eta historia eta literatura estudiatuko nituen; baina matematikak, kimika eta horiek ez. Nire gus-tuak nondik nora zihoazen oso agerian zegoen. Jolasak, berriz, futbola, batez ere, eta pilota piska bat. Baina horiek baino gehiago mendia. Mendiarekin zoramena neukan nik

orduan. Eta gero ere bai. Mendian, berriz, nekazari eta artzain askorekin topo egiten genuen, orduan orain baino gehiago, bai Euskal Herrian eta bai atzerrian ere, hemen bizi izan naizen urteetan. Jende horrekin hizketalditxo bat egin gabe ezin utzi. Hizketaldi horiek ere bultzatu ninduten bide honetan sartzera.

Zortzi urteko harrapatu zintuen gerra zibilak. Oro itzapenik ba al duzu hartaz? Orduan bizi izandakoak dira o roitzapenok, edo gerora, historia-lanetan aritutakoan biziberrituak?

Oroitzapen asko ditut. Zortzi urteko ume baten begiak oso txorrotxak dira, izan ere, holako gertakariak jasotzeko eta barruan gordetzeko. Nik nire oroipenak, eta nire adinekoek berenak, orduan ikusitakoak ez zaizkigu, ez, bizi garen artean ahaztuko. Ikusi ez ezik, entzun ere bai. Gerra ibilitakoek gauza asko kontatzen baitzituzten. Urte haietan alde batekoek bakarrik, beste aldekoak isil-isilik zirela. Baina ondoren hauek ere bai. Kontaera horiek orduan jaso, eta gero, handik laster, zera ikusi nuen: bazegoela han gaia edo harrobia liburu interesgarririk egiteko.

IKASI ETA BILDU: BILTZEN IKASI

«Zer ikusi, hura ikasi», dio esaera zaharrak. Zavalaren kasuan, ordea, ez dirudi, orain arte kontatu digunetik behintzat, txikitan etxean bizi izandako giroak kutsatuta hartu zuenik hartu zuen bidea. Gaztaroko urteak, beriz, harat-honat eman zituen Zavalak, apaiz ikasketak egiten Jesuitekin. Lehenago ere esan dut ez dela gure gizona jendaurrera azaltzeko zalea, baina, hala ere, non edo han irakurria nuen etxekoei beste inori ezer esan gabe alde egin eta sartu zela Zavala jesuitetan. Kontu hori aipatu diodanean, ez digu horretaz deus ere esan nahi izan: hamazazpi urterekin joan zela, bai, baina hortik aurrera beste ezer ez. Hamazazpi, hemezortzi, hemezortzi urte... bizipen biziko adina da hori, memorian arrasto sakona uzten duena, are gehiago ordu arteko girotik urruti dagoen gazte batentzat, Zavala gaztea zegoen bezala: Loiola, Urduña, atzera Loiola, Oña, Xabier, atzera

Oña... goi mailako ikastoki baino areago dira Zavalarentzat, eta ibilbidea zehatz-mehatz azaltzeari ekin dio, esamesak eta txikikeriak albora utzita.

Lehenengo Loiolara. Han inguruko auzoetara joaten ginen ostegunetan dotrina erakustera. Niri Urrestillara tokatu zitzaidan. Gustura joaten nintzen. Nire aldean askoz hobeto hitz egiten zuten euskaraz hango neska-mutilek, ni baino gazteagoak izan arren. Mendira ere joaten ginen. Eta hango baserritar-jendearekin hitz egin ere bai. Batean, gogoan dut. Oñatzera igo ginen. Agure batekin topo egin genuen. Nire bi lagunek, erdaldunak biak, zerbait esan zioten. Eta berak honela erantzun zuen: «*No entender*». Orduan aitona-amona asko zen erdaraz tutik ere ez zekiena. Euskal giro hori arnastu egiten zenuen; eta hartarako sentibilitatea izanez gero, zure barrenean bere kutsua uzten zizun. Niri behintzat horixe gertatu zitzaidan Loiolan pasatu nituen urteetan: joan berrian bi, eta gero beste bi, tartean Urduñan pasatu nuen urtea zela.

Urduñan ere berdin. Opor-egun guzietan mendira. Eta topo egiten genuen jendearekin hitz egin. Erdaraz, ordea. Han hiru probintziantan ibiltzen ginen: Bizkaia, Araba eta Burgos.

Ondoren, 1950 urtean, Burgosko ipar aldean dagoen Oña herrira. Han ere berdin: alde batetik estudioak; bestetik, gure ibilaldiak hara eta hona. Ikusgarria da lurralde hori ere: La Bureba, Tobalina, Caderechas, Valdivielso, Obarenes mendiak... Non-nahi gazteluren bat edo eliza erromanikoren bat... Eta jende jatorra. Beno, egia esan, nik lurralde guzietan aurkitu dut jende ona eta gauza asko erakusten dizuna. Nire txolarteetan historia piska bat ere ikasten hasi nintzen; eta ia-ia bide horretan sartu ere bai. Hartaraz gero, bertso zaharrak biltzea beste batentzat geldituko zen.

Hori, ordea, ez zen horrela gertatu, zorionez. Nola hasi zinen, bada, bertso zaharrak biltzen?

1953 urtean Xabierre etorri nintzen, hiru urterako. Hemengo ikasle gazteenei eskolak ematen nizkien. Bertso

◆
«Xabierren
hasi nintzen
bertso
zaharrak
biltzen,
1953an»

zaharrak biltzen hemen hasi nintzen. Mutiko baserriar bat bazen bere etxeko kanta-paperak sarritan aitatzen zituena. Ekartzeko, bada, haiek esan nion, Eguberrietako oporretatik itzultzerakoan. Ekarri zizkidan. Hogeita bost bat bertsopaper ziren. Orduan nik *regla de tres* bat egin nuen: baserri batean horrenbeste badago, Euskal Herri guzian zenbat? Lehenengo kartaz hasi nintzen biltzen: nire ezagun batzuei eskatu, alegia. Balendin Enbeita zenari ere Xabierretik egin nion eskutitz bat, bertsoak eskatuz; eta bai berak bidali ere. Gero, udarako oporretan Loiolara joan eta handik saiatzen nintzen.

**Zer moduzko harrera egiten zien jendeak zure eska-
riei? Laguntzarik izaten zenuen, ala bakar-bakarrik jar-
dun behar izaten zenuen lan horretan?**

Garai hartan, bartolokeria horiek biltzea barregarri gelditzea zen askorentzat. Hori zertarako? Egia esan behar badut, niri orduan animo gehiago eman zidaten erdaldunek, euskaldunek baino. Hauek, izan ere, garbizalekeria artean ere indarrean zegoenez, bertsoen euskara mordoiloa ez zuten begi onez ikusten. Halakoei erantzuna ematen diet nire lehenengo hitzaldian; 1956an Arantzazun eman nuen hartan. Erdaldunek, berriz, aurreiritzi oker hori ez baitzuten, honelatsu esaten zidaten: «Egin ezazu lan hori; horrek gero eta gehiago balioko du eta».

**Zure ikasle ibilbidea, ordea, ez zen Xabierren amai-
tu. Noranahi joanda ere nola edo hala moldatzen zinen,
beraz, bertsoak biltzen segitzeko.**

Xabierretik Oñara joan nintzen berriz ere, beste lau urterako. Handik udarako oporretan Loiolara edo Donostiara etortzen nintzen, eta segi biltzen.

**Otañoan *Alkar* eta Urruzunoren *Ipuiak* erabakigari-
riak izan omen ziren zuretzat. Zergatik? Nola egin ze-
nuen topo bi liburuokin?**

Horiek Oñan irakurri nituen. Gure estudio-etxe guzietan, izan ere, euskal liburutegi bana genuen, nahiz eta halako urteak ziren. Hura beti zabalik egoten zen, nahi zue-
nak hartu, bere gelara eraman eta irakurtzeko. Nik horrela

irakurri nituen horiek, eta beste batzuk ere bai. Nik garbi-zalekeria, *uzkurtza, bakalduna, Ama Neskutsa, gentza* eta holakoak ezin irentsi nituen. Horrelakoak idatzi eta euskara ona zen. Halako artifizialkeria ez nuen nik maite. Beste bi liburu horietan, berriz, euskara naturala aurkitu nuen, eta beste handiuste horiek erabiltzen zutena baino askoz aberatsagoa.

Jesuiten ikasbidea, beste ordena batzuetakoen aldean, bakar zalea omen da. Zure lana bakar-bakarrik egin duzu zuk ia beti. Jesuiten eragina al da hori, zure berezko joera, edo halabeharrak eta hala beharrak derrigortu zaituzte hala jardutera?

Ez dakit, ba; nik hala egin dut beti. Baina garaian garaiko kontuak izaten dira. Hala, ni hasi nintzenean, eta bai geroagoko urteetan, gizon bat lan horretarako jartzea, eta ondoren beste lanik gabe uztea ere, oso aurrerakoia izatea zen, eta nik aukera hori izan dut.

ZOKO-GIZON BAT PLAZAREN ERDIAN

Antonio Zavala gazte hura 1959an bihurtu zen aita Zavala, eta hala da guretzat geroztik. Ordurako, ikusi dugun bezala, hartua zuen gero hain emankor gertatuko zitzaion bertso-bidea ere. Bi lan horiek —ikasketak eta bertso bilketa— batera egiteko nola moldatzen den ez dakigu, eta ez dirudi berak interes handirik duenik horretaz hitz egiteko, Meza berria eman zuen urtea aipatu diogunean, ordea, 1959a, berehala zehaztu digu data, hilabetea, eguna, eta gainerako xehetasunak.

Urte hartako uztailaren 30ean apaiztu, eta biharamunean, San Inazio egunez, Loiolan eman nuen meza berria. Eta abuztuaren 11n Tolosan.

Egun honetako oroipena badut. Meza, bazkaria eta jendearekiko harreman guziak bukatu ondoren, etxera bildu ginen. Lehen esan bezala, parroki ondoan zen gure etxea. Ia gaueko hamabiak ziren. Miradoretik kanpora begira jarri nintzen. Eta orduan, alboan den *Zeru-txiki* tabernatik gau-pasazale batzuk kantuan hasi ziren. Zer kantatuko eta Ramon Artola tolosar bertso-jartzaile oparoaren bertso

batzuk: «Bedeinkatua izan dedilla / sagardoaren graziya...». Eta handik bi urtera bertso-sail horrekin eman nion nik hasiera Auspoa sailari, lehenengo liburu horri *Sagardoaren graziya* izenburua erantsita.

Apaiz berri zinela, Valentzia, Ategorrieta, Xabier, atzera Ategorrieta eta atzera Xabier izan dituzu bizileku (edo egoitza nagusi, behintzat). Esaiguzu, labur-labur, zer izan diren zuretzat leku horiek.

Valentzian urtebete egiten genuen, Gandia herrian. Hura ere lurralde ederra da. Han mendia eta itsasoa, biak genituen. Orduan orain hainbeste turista ez baitzegoen, hango plaia luzeetara neguan ere joaten ginen. Baina paseatzera. Kilometroak egiten genituen. Eta mendietara ere bai: Monduber, Mongó, Azafor, Aitana, Mariola... «*Sierra de Mariola, llena de flores...*» ederki kantatu ere bai. Bost laguneko taldea ginen. Hiru gipuzkoar eta bi nafar. Hauetako bat Kodes ingurukoa. Horregatik, tontor guzietatik Kodesko Ama Birjinaren *gozos* izeneko kankak kantatzen genituen: «*De la celestial Sión / donde habitas y nos ves, / Madre de Dios de Codés, / échanos tu bendición*». Gure mendi talde horri ere *La celestial Sión* deitzen genion.

Harremanak ere izan nituen hango herri-jendearekin. Adibidez, igandero hango bailara batera joaten nintzen meza ematera: Marchuquera Alta. Hango Gabon-kankak bildu nituen. Kopla-sail luze bat; haietako bat, hauxe: «*Quisiera asistir a misa / y también a los maitines, / sólo por ver a José / cercano de serafines*».

◆
«Nik neure barruan ez dut hitzik entzuten; gauzak ikusi egiten ditut»

◆
Zure ikasketen artean erretorika ere izango zen, noski. Beharbada izango duzu gogoan beste sermoilarik baten sermoiren bat, bereziki hunkitu zintuena. Eta zu zeu, zer moduzko sermoilaria izan zara?

Eskas samarra. Hizketarako abildade gutxi daukat nik, bai euskaraz eta bai erdaraz. Nik nire barruan ez dut hitzik entzuten; gauzak ikusi egiten ditut. Horregatik, hizketan hasterakoan, nik nire barruan ikusi egin ditudanentzat hitzak bilatu behar ditut, eta lan horrek denbora eskatzen

du; hizketak ez dit horretarako astirik ematen. Horregatik, gaur erantzun beharrak bihar gogoratuko zaizkit. Hori, alde batetik. Bestetik, berriz, ni jendearen aurrean kuxkurту egiten naiz. Ez naiz plaza-gizona, zoko-gizona baizik. Horretaz gainera, nire burua sarritan neke-neke eginda egoten da. Egoera horretan zaudela predikatzen hasten bazara, ez duzu lan onik egingo.

Zoko-gizona izateko, makina bat aldiz hitz egin behar izan duzu, eta izaten duzu jendaurrean. Nola moldatzen zara horrelakoetan?

Batean, gogoratzen naiz, liburu baten probak zuzentzen ari nintzen egun haietan, eta hemengo basilikan predikatu beharra izan nuen. Hiru hitz elkarren segidan esaten ezin asmatu, eta hura zen barregarri gelditzea! Asmo sendo bat hartu nuen bertatik: handik aurrera nire hitzaldi guziak idaztea. Geroztik hala egin dut. Berotasun eta bitzasun aldetik galdu egingo dute horrela sermoiek; baina askoz garbiago, zehatzago eta laburrago hitz egingo duzu. Hala, nik nire homilia esaten ari naizela, edo hobeto esateko irakurtzen ari naizela, jendea adi-adi ikusten dut.

AUSPOAREN HAUSPOA

Aurki izango dira 50 urte Antonio Zavala gazte hark Pello Saikolari bere lehen bertsopapera erosi ziola. Zavalak berak ezin pentsa zezakeen orduan, 1953an, zer-nolako langintzan sartzen zen. Aurki beteko den mende erdi honetan, izan ere, harrigarria da Zavalak bu rutu duen lana. Aitorpena ere, berandu beharbada, baina etorri zaio azkenean, edo etortzen hasi behintzat: omenaldiak, doctor honoris causa izendapenak, eta abar. Horrelako aitorpenek badute, noski, beren alde gozoa, baina baita, Zavalaren kasuan behintzat, beren alde mikatza ere: aztoratu egiten baita gizona, oraindik ere, nola ez, egiteko dituen lanetan murgiltzeko aukera galazten diotelako. Aitorpenak aitorpen, bestelako kontuak ere sarri entzun behar izan ditu Zavalak urte haue-tan guztietan. Herri-literatura, izan ere, ez da beti orain bezala balioetsia izan, eta horixe da, hain zuzen, Zavala-

ri galdetu dioguna, ea duela urte batzuk bere inguruko jendeak baliorik ematen al zion haren lanari.

Batzuek ematen zioten; beste batzuek ez. Batek zera esan zidan: «zuk bildutako material horretatik aukerapen bat egin, antologia bat, eta nahikoa da». Beste batean, Sebastian Salaberriarekin nintzen. Hark bere *Neronek tirako nizkin* liburuarekin irabazi zuen *Agora* saria eta hura jasotzera lagundu nion. Baina handik irteerakoan, gizaseme batek eraso zidan: nik bildutakoek ez zutela argiratzerik mezezi, eta abar eta abar. Baina nik ez nien horrelakoei kasurik egiten. Eta bestetik, berriz, baziren nire lana txalotzen zutenak.

Ramon Atolaren *Sagardoaren graziya* izan zen Auspoako lehen alea, 1961ean. Fetxa seinalatua da hori euskal kulturaren. Zuretzat ere bai? Kontaiguzu zer buuhauste izan zenituen sailari hasiera emateko. Gerora zer izango zen ere imaginatuko zenuen hasterako: hainbestera ino iritsiko zinenik amesten zenuen, edo egitasmu apalagoa izan zen hasieran?

Horrekin hasi nintzen, bai. Gaur beste modu batera hasiko nintzen. Baina nolabait ere hasi egin ginen, eta pozik. Zalantzan egotea izaten da txarrena. Hasi eta segi egin behar da. Nafarrek esaten dutena: *siempre p' adelante*. Nik hori egin dut: estropezuak eginagatik, zutitu eta aurrera beti.

Indiara misiolari joateko eskabidea ere egin omen zenuen behin edo behin. Baiezkoa eman izan balizute, zer izango ote zen gaur Zavalaren lana eta Zavala bera?

Batean, Urduñan nintzela egin nuen. Nik orduan hementzeri urte izango nituen. Nire eskaerari ez zioten kasurik egin. Ni artean ume mukizu bat nintzela pentsatuko zuten, eta arrazoi osoa zuten, bai.

Gero handik bost bat urtera berriz egin nuen. Pro-bintziala Indian izana zen, eta etorri eta hango berri ematen ari zitzaigun ikasleei. Beste gauza askoren artean, zera esan zigun: han bazela aita xahar bat, katalana bera, Gujerrat aldeko historia, literatura eta abar aztertuta, eta ondorengo bat nahi zuela, bere lanari jarraipena emango ziona.

Nik nire burua horretarako eskaini nuen, bada. Aldi hone-tan ere ez zidaten kasurik egin. Baiezkoa eman izan balida-te, han ere bertsolariak ba omen dira, bat-batean bertsoan egiten dutenak, eta haien emaitzak biltzen, aztertzen eta argitaratzen ahaleginduko nintzen, hemengo bertsoekin egin dudan bezala. Gizakiaren bizitzak bidegurutze asko ditu, eta horietako batean gertatu nintzen ni orduan.

EZ DAGO LARROSARIK ARANTZA GABERIK

Ospeak, ongi merezitakoa denean ere, beti du bere alderdi iluna ere. Gailurrean dagoenari azkar bilatzen zaizko ajeak, eta, aurkitzen ez badira, asmatu egiten zaizkio. Zavalarena ez da horretan salbuespena, eta, lau-dorioekin nahasi, kritikak ere entzun behar izan ditu sa-rrri. Kritika horietako baten arabera, biltze lan hutsa omen da Zavalarena. Alegia, Zavalak bildu bai, asko egin duela, baina aztertu ezer gutxi aztertu duela, eta teo-rizatu, berriz, gutxiago. Egia esan, Txirrita, Pello Errota, Xenpelar eta gainerako bertsolari handiei buruzko libu-ruak irakurtzea aski da hori horrela ez dela frogatzeko: biltze lan hutsa baino gehiago dela Zavalarena. Jakina, datu erdi bat eta susmo eta erdiarekin teoria oso bat erai-kitzen dutenen aldean, apala da, oso, Zavalaren lan teo-rikoa. Apalagoa, baina baita baliagarriagoa ere, edozein tokitatik begiratzen zaiola ere. Halaxe aipatu diogu be-rari.

Bai; batzuek diotenez, nik biltze-lana egin dut; ez az-tertze-lana. Hori inozokeria bat esatea da. Bildu egingo ba-duzu, lehenago aztertu egin behar duzu. Behar dituzunak non dauden batere ez dakizu. Eta orduan hasten zara, ehi-za-zakur bat bezala, usaina handik eta hemendik hartu eta haren atzetik sasi-tarte guzietan barrena. Era horretan, zenbat ibilera batetik bestera kalean eta mendian; zenbat ordu liburutegietan eta artxiboetan; zenbat jenderekin hitz egin; zenbat orri eta eskutitz idatzi; zenbat elkarrizke-ta grabatu... Makina bat kolpe huts eman ere bai; makina bat lan eta ezer ez. Esku hutsik datorren ehiztaria bezala, alegia: mendietan barrena ibili eta ezer gabe etxera. Ezer

gabe ez; jenio txar handiarekin baizik. Erdaraz *trabajo de campo* esaten zaio horri, eta lan astuntzat eta txalogarritzat daukate. Horren astuna ez balitz, gehiagok egingo lukete. Eta hori dena, lehen ezagutzen ez zena ezagutarazteko. Lehen materialak eskaini, alegia. Lanik beharrezkoena horixe da eta. Eta bai aztertze-lana ere.

Aztertu eta bildu, izan ere, lan baten bi alderdiak dira. Azterzea zer da, bada? Bestek argitaratutako lanetan sartu, bere langelatik atera gabe fitxa batzuk hartu, komentario batzuk prestatu eta horiek hitzaldi batean esan? Eta plagio egiten ez badizute, gaitz erdi. Niri makina batek egin dit hori. Besteren lanaz baliatzea da hori. Baina eskerrak eman beharlean, berak dira azterlari jatorrak; eta zu, biltzaile ziztrin bat. Lehengora nator: azterzea eta biltzea lan baten bi alderdiak dira.

Txirrita, Pello Errota, Xenpelar eta abarrekin, haien bizitza aztertu dut, eta beren biografia idatzi. Berdin Bilintx, Pedro Maria Otaño, Udarregi eta beste askorekin. Batzuek biografia luze bat idazteko gaia eman dute; beste batzuek, berriz, laburra. Baina behin ere ez da azterketarik falta izan. Eta gero, orrialdeak eta orrialdeak idatzi.

Txirritaren aipamenak bestelako kontuak ekarri dizkio, antza, gogora, eta oraingo honetan gordin hitz egin digu. Kritikatzen hasita, badu Zavalak ere zer kritikatu.

Txirritaren bizitzarekin sail bat eman berria dute telebistan. Marrazki bizidunetan, alegia. Hori prestatu nahi zutela eta nigana etorri zen horretan zebilen bat, iloben baimena nahi zuela-eta. Nik zera esan nion: «Iloba horiek osabaren bertsoengatik zer esanik izango dute. Baina bertsoek, liburuaren horrenbeste orrialde betetzen dituzte. Baina liburuaren prosa guzia nire-nirea da. Eta prosak, ikusten duzunez, orrialde gehiago betetzen ditu, askoz ere». Holakorik ez zutela pentsatu eta besterik gabe joan zen nire bisitari hori. Baina beren sail hori prestatu zuten eta eman ere bai. Baina ezer gehiago hitz egin gabe; nire baimenik gabe, beraz.

Baina beste liburu batzuetan ere, aztertu eta bildutako lanez gainera, beste lan paralelo bat ere izan dut. Karlisten

lehenengo eta bigarrenengo gerrari buruzko liburuetan, adibidez. Baita Afrikako eta Kubako gerrari buruzkoetan ere. Bertsoak eskaini ez ezik, historia aldetik komeni diren argibide guztiak eman ere bai. Aztertu gabe ez da hori egiten.

Eta idatzi gabe ere ez. Biografia eta estudio horiek idazlanak direla uste dut.

Hemen, ikusten denez, denentzako lain dago kritika eta egurra. Zure kasuan, esaterako, zera dio batek baino gehiagok: bildu bai baina sekula argitaratu gabeko material mordoa eduki behar duzula hor nonbait gordeta. Zer diozu?

Nire artxiboarekin mito bat egin da. Ez da jendeak uste duen bezain ugaria. Gauza asko daude oraindik argitara ateratzeko. Baina hurrengo bost urteetan gehien-gehiena ateratzeko asmotan naiz, Jaunak osasuna ematen badit.

◆
«Nire artxiboarekin mito bat egin da. Ez da jendeak uste duen bezain ugaria»
◆

GIZONA EZ DA BERTSOZ BAKARRIK BIZI

Bertsolaritzari dagozkion lanetara mugatu gara orain arte. Zavalak alor horretan egin duen lana besterik egin izan ez balu ere, harrigarria litzateke haren obra. Bertsolaritzari eskainitakoa, ordea, lanaren zati bat baino ez da. Horrez gainera, herri-literaturara gainerako genero ia guztiak ukitu ditu Zavalak. Ukitu bakarrik ez: jorratu ere bai, eta gehienetan, gainera, ildo berriak ireki. Are gehiago: gainerakook ikerketaren goldea non pasatua badugu gaur egun, Zavalak alorra prestatu digulako da kasu askotan. Kontapoesia, herri-narrazioa, esaera zahar... zer ez ote du Zavalak landu?

Eta, galdetzen hasita, zein genero ote du Zavalak berak gustukoak? Eta zer balio ikusten dio genero bakoitzari? Galdera horri, ordea, bere seme-alabetan gustukoena zein duen esan dezala eskatzen zaion gurasoaren gisan erantzun dio (aita) Zavalak:

Denak ditut gustukoak. Bestela ez nituzke egingo. Eta balio berdintsua ikusten diet: arbola beraren adarrak baitira; herri-literaturaren emaitzak denak ere.

Beste edozeinek, zuk dakizunaren laurdenaren laurdenaren sekulako teoria osatuko zukeen aspaldi. Zuk, ordea, ez dakit teoria gorrotatzen duzun, ala teoria egiteko joerari eutsi egiten diozun. Bildu dituzunak bilduta, ez al duzu ikusten corpus hori aztertu eta arrasto teoriko batzuk ateratzeko premiarik?

Nik ez dut horretarako astirik izan. Teoria piska bat egin dut. Oiartzunen eman nuen hitzaldia, adibidez: *Pensamiento intuitivo y discursivo en la poesía popular vasca*. Mokoaren liburuari egin nion hitzaurrean, berriz, esan-modu edo modismoei buruz jardun nintzen. Baina lehen esana: denborarik ez dut. Lehen pausoa eskuratu ditugun materialak argitara ateratzea da. Eta gero gerokoak.

Zuk bildutako esaera zaharren bilduma berria da nire libururik kuttunenetakoa. Nik behintzat balio literario handia ikusten diot liburu horri (ere). Nola juzgatzen duzu zuk zeuk bildutako materialen literaturtasuna (generoka)?

Eskerrik asko. Baina nirea baino ugariagoa duzu Gotzon Garaterena. Nire bi liburu horiek berriro argitaratu beharke lirakeela esaten dit Joakin Berasategik, aspaldian agortuta daude eta. Zerbait egingo dugu. Baina beste esaera zahar batzuk eskuratu ditut, eta ez dakit zer egin. Edo lehengo biak atera, eta haietara geroztik bildutakoak erantsi, ala hirugarren liburu bat atera.

Beste batzuek, berriz, Auspoaren liburuetan prosazkoak dituzte gogozkoen. Prosa jator, bizi eta aberats hori, alegia. Euskaraz pentsatutako euskara, alegia, euskara hori urritzen ari zaigu eta.

ETORKIZUN BAT GURE IRAGANARENTZAT

Euskaltzaindiak 1960tik 1982a bitartean antolatutako Euskal Herriko Bertsolari Txapelketaren sei edizioetan epai-mahaiko izan zen sarri aita Zavala. Gero, berriz, txapelketen antolakuntza Bertsozale Elkarteak hartu zuenetik, eginkizun horretatik urruti ibili izan da. Plazarik plazako bertso-saioetara ere maiz joaten zen ga-

rai batean. Orain, berriz, gutxitan. Basarri eta Uztapide lagun handi zituen Zavalak, eta gainerako bertsolari gehienak ere bai. Oraingoekin ez dakigu nola moldatzen den, eta zera galdetu diogu: ea aspaldi honetako bertsolaritza jarraitzen duen, ea ezagutzen duen azken bi hamarkada hauetako bertso-martxa.

Ez dakit zer esan. Garai batean bertsolari saioetara joaten nintzen. Aspaldian ez naiz izan. Bertso zaharrekin nahikoa dut.

Juan Mari Lekuonak Basarriren proiektua deitzen duena ote da gero Amuriza, Egaña eta abarren bidetik mamitu dena?

Ez dakit. Baina Basarriren proiekturik ba al zuen? Hark han eta hemen bertsolaritzari buruz idatzitako idazlanak bildu nituen, eta liburu batean atera. Gai horretaz hark idatziak eta nik aurkitu gabeak izango dira, hala ere, beste batzuk. Basarriren prosa nola-koa zen jakiteko, horixe da liburu bakarra. Argitaratutakoa, Lekuona liburu horretaz baliatu zen bere lan hori egiteko, *Basarriren bertsolari proiektua* izena erantsiz. Lekuonak ondo egin zuen; baina gero jendeak gehiago irakurri eta aitatu du Lekuonaren lana, Basarriren liburua bera baino. Irakur dezatela Lekuonarena; baina gorago joan, iturri-raino alegia, eta Basarriren prosa ere irakur dezatela.

Bat-bateko bertsolaritzari dagokionez, zein dira, zure ustez, XX. mendeko mugarririk garrantzitsuenak?

Zerorrek ere badakizu hori nik bezain ondo edo hobeto. Zein izango dira, ba? Txirrita, Uztapide, Basarri, Xalbador, Lasarte, Lazkao-Txiki...

Lehenago ere aipatu dugu, baina non dago eta zer da, jakin badaiteke, zure artxiboa? Zer material klase da?

Materialik baliotsuena bertsopaperak izango dira. Sarritan, salbatu den ale bakarra. Eta betiko galdu direnak,

◆
«Aspaldian ez naiz bertsolari saioetara joan. Bertso zaharrekin nahikoa dut»

zenbat izango ote dira? Hurrena, bertso-koaderno batzuk. Nire apunteak... Liburuak... Zinta batzuk...

Zer ordenamendu dauka?

Azterlari guzien edo gehienen paperek izan ohi dutena: eskuratu alean, leku bat ematen diozu, eta besterik ez. Biltzen ari zarela, izan ere, aurrerantzean zer eskuratuko duzun ez dakizu. Ez daukazu artxibo-proiekturik egiterik. Ez duzu artxibo hori denborarekin hartuko duen osotasunean ikusten. Horregatik, nirea ez da artxiboa, karpeta-pila bat baizik. Holako bilketak pilatu eta gero ordenatzen dira jendearentzat. Artxibo gero bihurtzen dira. Nire arkin ere berdin egin beharko da. Horretan hasten denak ez du lan erraza hartuko. Labirinto bat irudituko zaio. Niretzat ez; niretzat ez da labirintoa. Nik badakit gauzak non dauden. Horixe da azterlari gehienek ordena: berek badakitela gauzak non diren.

Nire artxiboarekin zerbait egin nahirik etorri zaizkit pare bat aldiz. Baina etorri diren horiek, berek aurretik gauzak pentsatuta. Nirekin hizketan hasterako kondizioak jarri. Baina kondizio horiek okerbideetik zihoazenak, eta ez dugu ezer ere egin. Ni kondizio horiek kentzen ahalegin-du, eta berek ez nahi, berek asmatutakoak ziren eta. Horrela ezin ezer ere egin. Zergatik ez dira aurretik ezer pentsatu gabe etortzen? Baina ni etsita nago. Gelditzen zaizkidan urte pizarretan bakean utz nazatela; eta gero nahi duenak nahi duena egin dezala nire paperekin.

Kanpotik begiratuta, gizon batek egin dezakeen guztia eta askoz gehiago egin duzu zuk. Zuk zeuk, hala ere, izango duzu egin gabe utzitako zerbaiten damurik.

Asko gainera. Laguntza apur batekin askoz gehiago egin zitekeen. Eusko Jaurlaritzako ateak bi aldiz jo ditut nire egitasmo bat azaltzarren. Herri-prosa hori nola ugaltu, alegia. Bietan idazki bat utzi ere bai. Baina hango jaunek ez dinate erantzun ere egin. Niri gauza bitxia gertatu zait: herri-jendea konbentzitzen dut, eta bertso zaharrak esatera eta kantatzera, eta baita idaztera ere ekarri dut. Baina jende eskolatua ez dakit nire esanetara jartzen. Nire errua izango da.

ERDARAZ ERE FUERTE...

Zavalak ez dio inoiz ere muzin egin gaztelaniari, eta gaztelaniaz eginak ditu bere azterlanik aipagarrienetako batzuk (besteak beste, «Bosquejo de historia del bertsolarismo», urteetan erreferentzia nagusi —eta ia bakarra— izan den lan bikaina). Azterketa erdaraz bazen ere, aztergaia euskarazkoa zen horrelakoetan. Azterlanok gaztelaniaz egitearen arrazoia ere aipatu izan du Zavalak inoiz. Esaterako, «Pensamiento intuitivo y discursivo en la literatura popular vasca» hitzaldiaren atarikoan, honako hau dio: «Pero las ideas que deseo verter no sabría expresarlas en nuestra lengua de forma medianamente inteligible, además de exigirme más esfuerzo y tiempo del que puedo disponer». Horrez gainera, azken urteotan gaia ere erdarazkoa duten lanetan dihardu, euskarazkoak utzi gabe, Zavalak. Gaztelaniazko narrazioak dira gehienak, Zavalak berak han-hemenkako erdal hiztun bikain zenbaitekin izandako solasen fruitu. Ikerlanak ere badira, ordea, tartean, Zavalarenak berarenak zein beste ikerlari batzuenak. Nola narrazioak hala ikerlanak, Sendoa agitaletxearekin argitaratu ditu Zavalak, hortxe aurkitu baitu bere Auspoarentzat kabia, Joakin Berasategiren suaren epelera. Erdararekiko joera horren arrazoi berri eman diezagula eskatu diogu, beraz, Zavalari.

Gutxiegi erabili dut erdara. Beranduegi ikusi dut hori. *Euskal erromantzeak* liburuan, hitzaurrea euskaraz eta gaztelaniaz idatzi nuen; eta gero, erromantze bakoitzaren erdal itzulpena. Bertsio bat baino gehiago baldin bazuen, bertsiorik osoena itzultzen nuen. Hori egitearekin, liburu horrek izan du oihartzuna bai Espainian eta bai kanpoan ere. Beste liburuek izan ez dutena. Eta hori, euskara hutsez daudelako. Azkuek ere, bere kantutegian, kanту guzien erdal itzulpena jartzen du. Manuel Lekuonak ere, euskal bertsoak eskaintzen di-tuenean, erdal itzulpena alboan jartzen die. Hori egitea es-

◆
«Damututa nago. Euskara hutsean jardunda, nire liburuei oso muga estuak jarri dizkiet»
◆

katzen zuten liburuak badira. Adibidez, karlisten gerrateen bertso-liburuak. Damututa nago. Horrela eginez, nik neronek nire liburuei oso muga estuak jarri dizkiet. Hala, kanpotik ezeren oihartzunik ez dator.

Hori Erdal Herrian. Euskal Herrian, berriz, zor zaien oihartzuna ere ukatu egiten diete. Zera esan nahi dizut: askok eta askok Auspoa sailean sartu, komeni zaiena hartu, beren idazlanetan argitaratu eta gauzak nondik hartu dituzten esan ere ez. *Plagio* hutsa, errespeturik gabekoa. Batek, ez zait ahazten, Auspoa-tik bertso-sail asko oso-osorik hartuak zituen bere liburuan, nondik zituen esan gabe. Baina sail bat beste baten liburutik hartua zuen; eta orduan bai: nondik zituen esan ez ezik, egundoko gorantzak egiten zituen biltzaile horrentzat. Holakoek niri alde bate-tik mina ematen didate; eta, bestetik, lotsa: lotsagabeak besteei ematen dien lotsa.

Orain, berriz, erdarazko narrazioak eta historiak biltzeari ekin diozu. Zer dela eta? Zer topatu duzu orain-go zeure berriemaile aldunengan?

Lehen ere esan dizut kanpoko baserritar eta artzai jendearekin askotan hitz egin dudala. Gustatu ere bai. Euskal Herriko jende-mota horrengan liburu-gai asko zegoela ikusi nuen; eta atera ere egin ditut. Era berean, erdal herrietako jende horrengan liburu-gairik bazegoela berehalaxe ikusi nuen. Baina euskarazkoekin nahiko lana baneukala eta nire buruari atzeraka tiratzen nion.

Egun batez, ordea, Bilintxen probak zuzentzen bukatutakoan, hain zuzen, nire buru nekatuari atsedean pixka bat ematearren, atera egin nintzen. Kasedaraino joan eta han aitona batekin topo egin nuen. Hizketan hasi eta oso gauza jakingarriak kontatu zizkidan. Etxera etorri eta hark kontatutakoak idazten hasi nintzen. Ordura arte nire buruari atzeraka tiratzen nion bezala, handik aurrera aurreraka tira nion. Aitona hori sarritan bisitatu nuen, eta haren esanekin lau liburu bete nituen: *Las tardes de la Bard en a* ize-narekin. Haren aurretik beste bat argitaratu genuen, ordea: Indalezio Zaballa: *La última trova*. Gero etorri direnak: Hilarrio Jarne: *Junto al fogaril de Atarés*, Aragoikoa; Justo Peña: *El*

pastor del páramo, Burgoskoa; Juan Rugarcía: *En la Ribera del Carés*, Asturiaskoa; Juan Balbín: *Entre los olivos de Jaén*; Daniel Cuesta: *En la Montaña de León*. Honi libroleonés del año aitopena eman zioten 1996 urtean. Ondoren, Félix Lumberas: *Cuando los ciegos guían*, Errioxakoa; Alfredo Caldevilla: *Una vida en los Picos de Europa*; Bonifacio García: *Los merineos*, Burgoskoa; Diego Rodríguez: *Aprendiz de gañán*, Badajozkoa; Eloy Tejada: *Castejón y el ferrocarril*; Francisco Argandoña: *Lezáun, pie de Sierra Andía*, Nafarroakoa; eta Antonio Rodríguez: *En la reserva del Saja*, Kantabriakoa.

Bolada honetan Uztapideren bi liburu berri horiekin lanez itota ibili naiz. Atañoren *Jesusen bizitza* prestatzeak ere denbora asko eramán dit. Lotura horietatik orain askatu dut nire burua. Hala, erdarazko beste liburu batzuk berehalaxe agertuko dira. Nongoak? Extremadurakoak bi; besteak, Leongoa, Jaengoa, Aragoikoa, Errioxakoa, Soriakoa, Galiziakoa...

Era horretako liburuak asko egin ditut euskaraz. Baina hemen oihartzunik ez dute. Hemen San Juan Bataiatzailearena da: basamortuan predikatzea. Erdarazko liburuek beselako harrera dute, bai. Hori ikusteak niri pena ematen dit; baina halaxe da.

Nik, esan bezala, zalantza handiak nituen erdarazko liburu horiekin hasiko ote nintzen edo ez. Baina hastera bultzatu nindutenak, bi izen aitatu dizkizut: Uztapide eta Pedro Berrondo apaiz jauna.

Batean, Uztapideren etxean nintzela, atzerriko aitonen ahotik entzundako gertakari eta pasadizo batzuk kontatu nizkion, liburu-konturik ezertarako aitatu gabe. Eta horra zer den gizon argia izatea. Hark bat-batean honela esan zidan:

— Zergatik ez duzu kontu horiekin libururik egiten?

Han gaia bazegoela berehala ikusi zuen hark. Nik erantzun nion:

— Bai; baina zer esango du jendeak ni erdarazko libururik argitaratzen hasten banaiz?

Eta hark:

— Jendeak esango duenari ez zaiozula kasurik egin. Gauza horiek merezi dute publikatzea eta egin ezazu.

Pedro Berrondo jaunari agertu nion nire kezka: erdaraz hasi eta jendeak zer iritziko zion. Eta hark:

— Ez egin jendeari kasurik. Hori lan bera da, bi hizkuntzetan egina.

Esan bezala, laster etorriko dira beste erdal liburu batzuk. Baina euskarazkoak utzi gabe. Argitaratu gabeko bertso zaharrak ere laster aterako ditut, zenbait liburutan. Hori, noski, Jaungoikoak orain artean bezala osasuna ematen badit; eta zu bezalako inor etortzen ez bada, denbora galazartera.

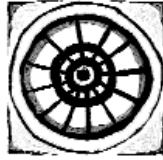
Baina hemen ere kontu zelebrea da. Jende asko etortzen zait honela galdetuz: «Halako liburua noizko? Halakoaren bertsoak aurki al ditugu-edo?». Baina inor ere ez dator honela esanez: «Halako lana egiteko laguntza hauek emango dizkizugu». Dena nire kontura: debaldeko lana egiteaz gain, neronek pagatu behar joan-etorriak, lanaren gastuak, inprenta-gastuak, egileei pagatu neronek liburua prestatu ondoren...

AZKEN HITZA

Amaitu beharra daukagu. Lan harrigarria egin duen gizon harrigarri baten sekretua argitzea zen hasierako nire asmoa. Saiatu, saiatu naiz horretan. Ez dakit, ordea, ezer askorik argitu ote dugun. Galdetuak galdetu eta erantzunak erantzun, beharbada uste nuena baino sinpleagoa da kontua. Gaiarekiko lilura eta lanerako kemena beste sekreturik ez du aita Zavalak. Berez, edonoren esku behar luketen dohainak dira horiek biak. Izan, ordea, uste baino eskasagoak dira, tamalez, gaur egun. Lanerako kemena nortasun kontua ere izan liteke, baina gaia zinez maitea behar du izan, hainbeste urtetan etengabe haren jiran jarduteko. Zer ikusten ote du, bada, aita Zavalak herri literaturan, hartaz horrela maite eta lanmintzeko?

Heriaren arnasa hortxe dagoela. Gutxi dela uste al duzu? Eta, gehiago nahi baldin baduzu, herriaren arima. Hori baino gehiago esaterik ez dagoela uste dut.¶

*Egunen
gurpilean*

kultura • 97

Iluntasunaren argitan

JOSEBA BALERDI

literatura • 101

Urruzuno saria, ohiko bidean • Durango, orain bai?

- Antzerkigintza, kateak hautsiz
- Zinemagintzaren kontraesanak

URTZI URRUTIKOETXEA

soziolinguistika • 106

Euskararen ajeak eta sendabelarrak

- Hizkuntza gutxituekiko ospakizun antzua
- Hizkuntza gutxituekiko interesa areagotzeko marketing-proposamenak

IÑAKI MARTINEZ DE LUNA

telepolis • 112

Informazio Gizartearen onurak eta malurak

- e-criminality • *Cyber Pearl Harbor* • Navarra.SI
- Informazio Gizartea 2001-2005
- Eraberrikuntza garapen ekonomikoaren suspertzaile
 - Ezagutza-espezieen eboluzio genetiko

AMATIÑO

Iluntasunaren argitan

San Gabrielen eskua, goiangeruarena, bai, eta Mahoma profetaren beraren oin arrastoa. Begiak atera beharrean eta lepoa ondo luzatuta ahaleginak eta bi egin nituen zerbait ikusiko nuelakoan, edo imaginazioaren laguntzaz, zerbait irudikatuko nuelakoan, baina harri handi bat besterik ez nuen ikusten nik han. Harria baino gehiago, haitz handi bat, mila urtetik gora toki hartan zegoen haitza. Fedea falta, ziurrenik.

Jerusalemen, Meskiten plazan, garai bateko Daviden tenpluaren hondakinen gainean eraikitako meskiten plazan gertatu zen hori. (Daviden tenplua bai, Salomonek egin zuena, kristautentzat ere ezaguna, han aurkitu zuten Jesus galdu zenean, Jainkoaren haserreak deuseztatu egingo zuela iragarri zien juduei, eta urte asko baino lehen suntsitu zuten erromatarrek, hiru egunetan berreraiki zezakeen tenplu huraxe). Harri haren gainetik igo omen zuen zerura Mahoma profeta San Gabriele berak, tradizio islamiarrak dioenez. Eta tradizioari begiratzea baino hobe testu eta dokumentuak kontsultatzea dela uste duenarentzat, ondo etorriko da Koranak emakume izen bakarra aipatzen duela gogoratzea, Mariarena alegia, Jesusen amarena. Eta bitxikeria gehiago nahi dituenarentzat, Mahoma zerura igotzeko balio izan zuen harri hartan bertan hil zuen, ia-ia, Abrahamek bere semea, Jainkoarenganako erabateko zintzotasunaren frogagisa. Harria ere historikoa, alajaina.

«Kultura» izenpean argitaratzen diren lerro hauek idaztea egokitu eta 2001eko irailaren 11n Estatu Batuetan izandako erasoak ez aipatzea bekatu mortala ere izango litzateke. Izan ere, mundua aldatu egingo dela dioten tesiekin erabat bat nator, bai enuntziatuarekin behintzat. Gertakari historiko hainbatek izaten du bertute hori, mundua aldatzearena, batzuetan urteak behar izaten dira aldaketa horietaz jabetzeko (Daviden tenplua suntsiaraz-

tea erromatarrentzat gerra-ekintza ziztrin bat ez zen izango beharbada, juduen matxinada zapaltzeko ekintzatxo bat, baina oraindik ere ematen du zeresana), eta irailaren 11n garai berri bat zabaldu dela uste dut nik ere. Beste kontu bat izango da zertan gelditzen den garai berria eta nora eramango gaituen, baina etorkizuna izarretan irakurtzea lortzen dutenen esku bakarrik dago hori jakitea, zientzia maite dugunok izarretan astronomiaren ikerketa-objektua ikusten baitugu, hainbeste jakintsu arabiar eta mundu osokoen jakin-minak bultzaturik, eta, tarteka, poesia izpiren bat edo beste.

Baina etorkizuna gerorako utziz, egun hauetan askotan irakurri dugu gertatutakoaren definizioa, eta oraindik ere irakurri beharko dugu: Zibilizazioen arteko txokea izan omen da, Kulturen arteko txokea. Nik, egia esan, abioi batzuk ikusi nituen dorre handi batzuen kontra txokatzen, edo bost aldeko eraikin erraldoi baten gainera erortzen —teknologia hutsa teknologiaren kontra txokatzen— baina ulertzeko gauza da zibilizazioen arteko txokeaz hitz egitea. Edo kulturen artekoaz. Ez naiz hasiko kultura eta zibilizazio kontzeptuen arteko diskisiziotan. Samuel P. Huntington Harvard-eko profesoreari zor diogu zibilizazioen arteko txokearen esapidea, eta berak zuzenean arrazoi kulturalak aipatzen ditu gaur egungo munduaren ordena politikoan gatazka iturri nagusi gisa (Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*, EEBB, Ed. Simon & Schuster, 1996. Euskarazko ediziorik ez dago, nik dakidala. Gaztelaniaz, Paidos editorialaren itzulpena, 1998koa. Frantsesez, Odile Jacob edizioetan, 1997an).

Gertakaria izan dena izan da, baina gertakariaren (atentatuaren) xehetasun batzuk aldatzea nahikoa da zibilizazioen arteko txokearen teoria kolokan jarri ahal izateko. Ondo ulertu! Ez Huntingtongen tesiak kolokan jartzeko, oso kontuan hartzeko gauzak esan eta idatzi baititu Harvardeko profesoreak, baizik eta oraintxe bertan gertatzen ari zaigun hau zibilizazioen arteko txoke bat izan dela esateko. Izan daiteke gerora, eta une batzuetan ari da horren trazak ere hartzen, baina atentatua bera nekez

uler daiteke txoke horren kapitulu gisa. Norbaitek esango al zukeen antzekorik abioien bahitzaileak estatubatuar peto eta zuriak izan balira, Oklahomako atentatugilearen antzekoak izan balira? Hori ba, errazegi teorizatzen dela gertakari konkretu baten aurrean, errazegi anekdota kategoria bihurtu.

Baina anekdota baino zerbait gehiago ere izan ziren atentatu famatu haiek. Eta anekdota baino zerbait gehiago izaten ari da dagoeneko atentatuei erantzuna emateko ait-zakian, Estatu Batuek eta bere aliatuek martxan jarri duten operazio militar-politiko-ekonomiko-kulturala. Izan ere, erantzun horren atzean, hor beharbada bai, egon daiteke nolabaiteko kultura ezberdinen arteko gatazka baten isla, nahiz eta denei ahoa bete etsaia islama ez baino «terrorismoa» dela esanez. Akabo! Nazio Batuak ere ez dira gauza izan, urtetan eta urtetan, «terrorismoa» definitzeko (eta kontu honen inguruan historian zehar New York eta Genevatik irtendako hainbat testu eta dokumentu benetan bitxiak dira), eta orain bat-batean, argi dago etsaia zein den, manikeismoaren planteamendu okerrenetara itzuliz.

Horixe baita, nire ustez, benetako arazoa, eta kultura arloan ere (sortze artistikoaren arloan, alegia) benetako eragin zuzena izango duena. Alegia, iluntasun garai berri bat etorriko dela, askatasuna alboratuta utziko duen garai berri bat, disidentzia gogor kritikatu duena, edo termino historikoetan hitz eginez, nolabaiteko Erdi Aro batera itzuliko gaituena (badakit, bai, manikeismoaren fundatzaile Mani lehenagokoa dela, persiarra oker ez banago, baina Erdi Aroaren konparazioa argigarria dela iruditzen zait): hau da, atzerapauso bat.

Hasteko, hilabete besterik pasa ez denean, nabari da dagoeneko jendea bidaiatzeko beldur dela, batetik bestera joan eta gauza eta jende berria ezagutzeko beldur; nabari da, halaber, askatasun zibilen defentsa gero eta zailagoa bihurtzen ari dela, segurtasunaren aitzakian; nabari da oso zaila dela, xehetasun eta txikikeriatan ez bada behintzat, guztien gaintetik gailentzen ari den pentsamendu bakarraren kontrako ahotsek behar bezalako oihartzuna jasotzea. Eta horrek, noski, ez gaitu Akademiaren garaietara itzuli-

ko, ez gaitu Nafarroako Gortetik ilustratuenaren garaietara eramango, ezta Florentziako Berpizkundeko giro oparora ere. Ez. Baina zerbaitekin kontsolatu behar badugu, ezin ahaztu garai ilunetan ere sortze artistikoak oso lan aipagarriak eman dituela, eta arkitekturaren (arkitektura aipatuta, eta New Yorkeko dorre bikiak gogoan, arte honek Euskal Herrian duen egoeraz hitz batzuk egiteko gogoan ere eman dit, baina beste baterako utziko dut. Baina pentsatzeko datu bat: Rafael Moneo kenduta, Euskal Herriko zenbat arkitekto ezagutzen ditugu?), literaturan, eskulturan, eta baita pinturan ere, gizateriak bere egin dituen lan asko eta asko garai hagitz ilunetan jaiotakoak direla.

Zer gertatuko zain, Estatu Batuetako erasoen ondorioz Bilbora, Guggenheim-era berandu iritsitako erakusketaren baten gomendioa: museoaren bilduma iraunkorreko Thannhausser bildumaren aukerak. Picasso, Cézanne, Van Gogh... Eta begiratu ondo Paul Cézanneren bodegoietako bati: mahai gaineko labana hori abioi erasotzaileen bahitzaileek erabilitakoen antzekoa ez al da? Eta zer esan nahi dute airean daudela diruditen gurutze —hiru— horiek? Ez al du FBIk hemen ere serio hartzeko aztarna berri bat?°

Urruzuno saria, ohiko bidean

Aurten ere, 13 eta 18 urte bitarteko hogeitun bat gazte Europako hainbat lekutan ibili da Eusko Jaurlaritzak antolatutako Urruzuno literatur lehiaketari esker. Gasteiztik antolatutako ekimenetako asko kritikagarriak izanagatik, ondo eginak ere aitortu beharrekoak dira.

Lehiaketak literaturan beti izango dira injustuak eztabaidarik gabe, eta epaimahaikideen aurreiritziek tarte handia izan dezakete, baina bizpahiru sariren ordeztu hogen paratzeak ere bere neurrian zabaldu egiten du aukera. Sarritu gabe lan bikainak gelditu direna ziur egon arren, eta egileoi frustrazioa ere eragin.

Baina lehiaketa horren asmakizuna sarian datza: nerabeei dirutza eman ordeztu, askoz aberasgarriagoa den bidaia da saria. Bost axola Europako zein lekura den, hamar egun, ordura arte ezagutu ez eta idazten duen jendearekin egotea, adin jakin batean, oso garrantzitsua izan daiteke. Norbere inguruan literatura eskolara mugatzen delarik batez ere.

Zazpi urte dira azkeneztu irabazi nuenetik, eta ezin ukatu haren eragina gaur ere, haren ildotik izan bainuen lehen harremana hainbat pertsona interesgarriekin, gero idazle bihurtu direnak edo ez. Eta bizpahiru bider irabaziz gero, ghetto literario garrantzitsua ere osatzen zen, urterotatu ziren irabazle berriei hazten zutena. Eta aurretiaz irabazi genuenoi lehia pizten zigun (ez literarioegia agian) humengorako ere irabaz zezakeen lanen bat egiteko. Ez dakit saritutako dozenaka lagunetatik zenbatek atera duten liburu bat, baina ia guztiei dabiltzanean indarberritzeko balio diela bai.

Baina urteak aurrera eta bizioak gainetik kendu ezinik ei dabilta Hezkuntza sailekoak. Alemaniatic Irlandara urterotatu izan genuen eztabaida, ideia bikain hark bazeukala herren zebilen zerbait ere: urte luzeztu dozena bat giputz eta

lauzpabost bizkaitarrek osatu genuen *espedizioa* harik eta Mikel Ayllon laudiarrek Arabako atea zabaldu arte. Gero zetik arabar gehiagok irabazi du eta Urruzunok eragin zein ez, Mikelek lerro bikainak osatu ditu, harik eta espetxeratu eta askoz gehiagorik irakurtzeko beta kendu diguten arte.

Baina urteak joan eta urteak etorri, eta ez da ekialdeko euskaldunik ageri irabazleen artean. Kanbon, Baionan, Iruñean, ez ote dakite irakurtzen? Analfabetoak ote dira hango ikasleak? Ikastetxez ikastetxe zabaltzen du lehiaketa Jauralaritzako Hezkuntza sailak, eta bere esparrutik at saiatu ere ez sariketa aberasten. Ez dakit aitzakia zein den, Hezkuntzak beharrean Kulturak antolatuko balu desberdina ote litzatekeen, baina ez dela bidezkoa bai, eta kalte handiena ekialdeko gazteei egiteaz gain, euskaraz ikasteko zailtasunei horrelako *apartheid*-ak ezarritz, mendebaldekoiei ere egiten zaie, egin zaigu, balizko idazleei atea itxi eta ezagutzea ukatu digutelako. Ea 2002ko liburuan nafarrik ageri den, ia hogeituro urteko atzerapenez bada ere.

Durango, orain bai?

Urteak dira Gerediaga elkarteak azokari ekin ziola. Eta badirudi, orain baietz, karpa beste urte pare batez biziko dela eta hortik aurrera eraikin finkoa izango duela Durangoko azokak.

Hainbestetan hainbestek eskatutakoaren lehen urratsa izango da, eraikin duina... duintasunarena, ikusteko dago, baina bizio zaharrak alde batera utzita, betebeharrak zeintzuk diren, gutxieneko ezaugarri batzuk-eta adostea ez legoke txarto, herriari nortasun berezia eman-go dion eraikin ikusgarrienaren egitasmoa hautatu eta praktikotasunean galdu barik. Agintari askorentzat gozoki berezia baita eraikin handiarena, alde egitean hor utziko duen haurtxoa bailitzan.

Itxuraz abendura arteko epea dago egitasmoak aurkezteko eta hortik aurrera bere bidea egingo du, harik eta 2003an azokak egoitza finkoa izan arte. Urtean lauzpabost egunerako ez eze, Durangoko kultur eskaintza hazte-

ko balioko du, hori guztia ondo zaindu behar da... baina hasierako asmoa bazterrean utzi barik, hainbeste gura eta hasierakoari helburuetatik ezer kendu barik.

Horrelako kontuen aurrekinak gure herrian ez dira lar onak izan, baina ez dezagun itxaropena galdu. Urterik urte egon diren arazoak, behin baino gehiagotan aipatu dituzte liburugileek, standetan daudenek, disketxetako arduradunek... azokaren antolatzaileek ere ederto dakite horien berri, halandaze, egiten hasita, elkarlanean kontu txukuna eraiki beharko litzateke. Itxaropena eta asmoa behintzat, hori da. Baietz urte bian euskal liburu-disko-gintzaren etxe txukuna izan!

Antzerkigintza, kateak hautsiz

Hausnarketa interesgarriak utzi dizkigu *Argian* Eneko Olasagastik antzerkiaren gainean («Nola dago 'letrasunttoa'?, irailaren 16ko alea).

Kanpotik begira, badirudi basamortuko ibilbideak amaiera edo oasia behintzat topatu duela, eta zelan edo halan, nolabaiteko gozotasuna lortu duela euskal antzerkiak. Beste arlo batzuetan ere (eta ez kulturaren soilik) zer ikasia emango duen bidea egin ostean gertatu da: ohiko bideak agortuta, etena eginez, atzoko egitura zaharkituak astinduz eta erdarara ere makurtuz gehienetan, Katalunian e raza (hizkuntzen antzekotasunagatik soilik ez bazen ere) baina gurean ezinezko zirudien elebitasunaren bidea hartuz. Industriaren eskakizun askori ameto emanez, pentsatu gabeko jarrerak ere azaleratu dira, euskara eta erdarazko bertsioen artean ustez oso herri euskaldunetan gaztelaniazkoa hautatzea-eta... «badakizu, bestela jende gutxi dator».

Baina lehengo harira itzuliz, itxurazko oparotasun horretan zer gelditu da bidean eta zer hartu da? Testuak, ezbairik gabe. 90eko hamarkadatik, euskaraz sortutako zenbat idazlan garaikide taularatu ote dira?

Eta horietatik Hegoaldean? Oraintsu Xirrixti Mirixtik Pantzo Hirigarairen *Lamindegiko Laminak* estrainatu du Donibane Garazin, baina Garazitik Lizarrara bide luzea da-

go oraindik, eta ia hutsaren pareko dira Hirigarai bera edo Antton Lukuren lanak Hegoaldean gozatzeko aukerak.

Luze joko liguke beharbada Nafarroa Beherekoa aztertzean, zalantza barik merezi duen arren, baina horri horren arreta urria ematearena batek baino gehiagok azaldu beharko du, antzerkigileengandik hasita. Baina Hegoaldean Gabriel Arestiren ostean gutxi idatzi eta gutxiago taularatu da. Eta, behar denez, antzezleek, desagerpen horren zurunbiloan ito edo beste bide bat hartzeko hautuan, bigarrena hartu dute. «Gure idazleek ez badituzte egiten, badaude mundu zabalean testuak sobera, eta geuk edo norbaitek moldatuko dizkigu antzokira eroateko legez».

Gutxi erreparatu zaio antzerki liburuen desagerpenari, ziur aski, paperean baino plazan egotea delako idazlanon helburua. Baina lehiaketa bi baino ez daude, ergo, liburu bi urtean. Bat eta bat, bi. Eta hori guztia, zuzenekoak berbiziko indarra hartu duen sasoiotan, formatu txikiaren gailurrean, hibridoan esperientzian, eta ikus-entzunezkoen erresuman.

Badakit bakoitzak berezitasunak dituela, ez dela gauza bera poesia emanaldia atontzea, zinema edo telebista gidoia idaztea edo antzezlanaren paratzea. Baina hemen inor gutxi bizi da horretaz, eta telebistako gidoigintza horren oparoa izanik, jautzia ez da horrenbesterako ere. Sos gutxiago emango du ziur aski, hori bai.

Zinemagintzaren kontraesanak

«Ez dut inoiz eztabaidatuko zer den euskal literatura (*literatura vasca*, erdaraz esan baitzuen eta kontzeptuok desberdin ulertzen dira euskaraz eta erdaraz sarri). Euskaraz idatzitakoa da. Baina zinemagintzaren mintzairaz hitz egitea zaila da, konplikatuagoa baita». Oraintsu Santos Zunzunegi zinema aditu eta unibertsitateko irakasleak udako ikastaroetan esandako berbak dira, hausnar pare batera behinik behin bultzatzen nautenak: batetik, erdal-dunek ere geroz eta zalantza gutxiagorekin diote zer den euskal literatura. Bigarren hausnarrak zinemagintzarekin

lotuta behar luke, baina ez du hausnar kategoria hartzen eta galdera askoan gelditzen zait kontua.

Ni ere ados nago zinemagintzak bere mintzaira propioa daukala, hainbat art eren batuketa batetik baina era berean narrazio mota guztiz autonomoa baitauka. Eta pertsonaiek darabiltzaten hizkuntzak, gidoilariak erabilitakoak edo zuzendariarenak ez dute zertan bat eta bera izan, errodatzerakoan laugarren bat aukeratu daiteke... baina geure alde ere egon liteke hori. Zertan horrenbeste diru xahutu filmak bikoizten, azken urteotan kontua hobetu a ren, espainiarrek sistematikoki mila bider hobeto egingo dutela jakinik, egingo dutenez? Gurea baino hiztun gehiagoko hizkuntzek —Portugalen, Herbeheretan, Danimarkan, Mexikon bertan— betidanik azpigituluak erabili dituzte. Gurean aitzakia, ohitura falta da, baina ohiturak sortu egiten dira. Ala norbait ohituta dago filmak euskaraz ikustera? Nor doa euskarara bikoiztutako filma ikustera, militantziaz ez bada? Eta bikoizketa horren diruarekin zenbat azpigitulatu litezke, 20? 30? 50?

Euskaraz zinema entzuteko euskaldunek egindakoa izango da, horri euskal zinema deitu ala euskarazko. Egun laburmetraia gutxi batzuk direla? Baliteke, ez dakit 80ko hamarkadako esperientziekin *tabula rasa* egin behar ote den, zer ikasia denean baitago, baina oinarri sendoa osatzea beste ezer baino garrantzitsuagoa da. Eta jendea ez da falta. Aski da aspaldiko Espainiako filmetako kredituei erreparatzea, kontu horretan zenbat euskaldun dabilen ikusteko.

Baina ezin lehiatu. Lehia, betiko lehia! Eta dirua behar da, eta interesa, eta horretan sinestea, eta dirua euren delat eta isatsa ondoen mugitzen dienari hezurra eman go diela pentsatzen ez duten erakundeak. Helburua zirkuitu komertzialaren lehian ibiltzea bada, ondo, espainierara jo dezagun, ingeleserako zubi. Baina europar zinemaren beste sare hori ere, bere minoritarioan, hor dago, eta Irango zinemaren edo Emir Kusturicaren arrakastak zerbait erakusten du, hizkuntzen gainetik. Hollywooden filma espainieraz, serbokroazieraz edo euskaraz egon antzera epaituko dute eta. ¶

Euskararen ajeak eta sendabelarrak

Sarasolaren *Euskara batuaren ajeak* eta Zuazoren *Euskara -ren sendabelarrak* ildo bereko gogoetak dira: euskarak urteotan egin duen bidean agertzen diren gabeziak eta arriskuak biok dituzte kezka eta hizpide.

Eta urteetako lana burutu ondoren, egindakoari begira une batez gelditzea bidezkoa ez ezik beharrezkoa da, akatsetatik ikasiz aurrerako bidean hainbat arrisku ekidin ahal izateko.

Ziur nago Zuazok dituen euskararekiko kezkek aintzakotzat hartzekoak direla. Halere, bere *Ohar zenbait euskara normaltze bidean* hitzaldiko diagnostikoan, hainbat puntu ahul dagoela uste dut.

Zehatzago esanda, Zuazok lau gaitz antzematen dizkio egungo euskarari:

hiztunak erakartzeko ahalmenik eza; hizkuntza sortzeko sena ihartu izana; gurasoen eta seme-alaben arteko hizkuntza lotura eten izana; eta euskara arrotz eta exotikoa garatu izana (*Euskaldunon Egunkaria*, 2001-9-18).

Baina gaitz horien sorburutzat euskararen *corpus*-a hartzen du Zuazok, hizkuntza horren *estatus*-a ahaztuta, eta gaixotasun horiek, aldiz, beste hizkuntza nagusi batekiko meneko egoeran dagoen hizkuntza gutxituaren ahuleziak ohi dira gehienbat. Azter ditzagun, bada, eritasun horiek banan-banan.

Inork imajina dezake ingelesa, gaztelania edo frantseza nagusitzen diren esparruetan hizkuntza horiek hiztun beririk ez erakartzea, bertako biztanleriak beste hizkuntza bat hautatzen duelako? Egindako ikerlanetan euskara bigarren mailako hizkuntzatzat jotzen dutela adierazten digute euskal gaztetxoek. Balorapen hori, alabaina, zeharo ulergarria da helduen munduan eta gizarteko sektore gehienetan —baita aitzindari eta erakargarrienetan ere— gaztetxoek egunerozein (zeintzuk) hizkuntza ikusten duten kontuan

hartzen badugu. Gauzak horrela, argi dago euskarak ezin duela erabateko erakarga ritasunik izan, eta hiztun berriak euskarari biltzeko arazoa euskarak eta erdarek gizartean dituzten ospe eta distira ezberdinetan datzala (*estatus-a*); ez erabiltzen den euskararen kalitatean (*corpus-a*).

Bigarrenik, pentsa ote daiteke ingelesa edo beste hizkuntza nagusiren hiztunek eguneroko harremanetan dituzten hizkuntz premiei erantzungo dien hizkera sortzeko ezintasuna dutela? Hiztun komunitate trinko eta osasuntsu bateko partaide petoa izanez gero, hizkuntza jatorra erabiltzea da berezkoena, ez *Marteko* aldaki arrotz eta exotikoak.

Egia da euskara sortzeko sena euskaldun askorengan agortu dela eta horietako askok *Marteko euskara* erabiltzen dutela; baina egia da ere harreman guztiz euskaldunetan murgildurik dauden euskaldun petoengan ez dela halakorik gertatzen; hizkuntz pobrezia hori egunerokoan erdara nagusitzen den giroetako euskaldunen (titikoen nahiz berrien) *ajea* da. Beste adibide bat: ingelesezko sasi-hiztunon gure *Marteko ingelesean* ere agertzen dira gaixotasun horiek, ingeles jatorrik erabiltzen den giroetan bizi ez garelako.

Azkenik, egongo ote da gurasorik —kopuru adierazgarritan, bederen— hizkuntza nagusietako hiztun komunitateetako partaide osoak izanik, euren seme-alabei hizkuntza horiek irakatsiko ez dietenik? Guraso eta seme-alaben arteko euskararen ondorengotaratzeari non eteten den ikusi behar dugu: guraso biak euskaldunak direnean transmisio hori oso altua da EAEn (%13k baino ez du eteten), baina Nafarroa eta Iparraldeko familietan euskara ez irakastea arruntagoa da (%27k eta %33k, hurrenez hurren). Lurraldean arteko diferentzia hori, haatik, ez da kasualitate hutsa izango, euskarak EAEn duen presentzia eta irudi publikoa beste lurraldeetan baino zertxobait normalizatuagoa baita.

Gogoeta honetatik ondorio (proposamen) bat atera (luzatu) nahiko nuke: Zuazok plazaratutako kezkek guztiz zentzudun eta zuzenak izanik, gure hizkuntzak pairatzen duen gizarte egoera ere kontuan hartu beharrekoa da euskararen diagnostikoa burutzerakoan, hizkuntza baten *corpus-a*

eta *estatus*-a elkarri lotuta agertu ohi direlako, eta, beraz, *corpusean* hobera egiteko *estatus*-ak ere osasuntsua behar duelako izan.

Hizkuntza gutxituekiko ospakizun antzua

Irailaren 27an Hizkuntzen Europako Eguna ospatu zen; hitz potoloak baina mami eskasekoak. Eskasak diot zentzu ezberdinetan: egun horrek kalean oihartzunik izan ez zuelako, komunikabide gehien axolagabekeriak hutsune hori eraginez; mami eskaseko ospakizuna ere, hizkuntza gutxituentzat egunak ekarri zituen emariak ia hutsaren hurrengoa izan zirelako; gurean, bederen.

Horren zergatia argi dago: esandako eguna Europako Batasunak eta Europako Kontseiluak antolatua izan arren, hizkuntza horien aldeko politikak estatuen eskuetan daude. Eta Frantzia nahiz Espainiako estatuak orain arte izan duten euskararekiko praxia sobera ezagutzen dugu.

Egia da bi estatu horien gobernuek Hizkuntza Gutxituen Europako Ituna onartu zutela, eta baita Espainiakoak —Frantziakoak ez bezala— berretsi duela ere; horrezaz gain, Europako Kontseiluko Asanblada Parlamentarioak bere kideei hizkuntza gutxituak babesteko eta sustatzeko eskatu zien, hau da, Europako herrialde guztietako kideei; baina hala eta guztiz ere aldarrikapen eta gomendio horiek errealitatean gauzatzetik oso urrun daude.

Esan bezala, hizkuntza gutxituen gaineko eskumena dituzten estatuak ez dute berebiziko kemenik jartzen eta ez dira zinez inplikatzeko hizkuntza horien alde; ez orain artekoan, ezta aurrera begirako asmotan ere. Horregatik, Hizkuntzen Europako Egunean hartutako jarrera geldoa da haien axolagabekeriaren adierazlerik hoberena.

Bestalde, Europako aginte gorenek Hizkuntzen Europako Eguna izendatu izana kontraesan handia da gure artean horren lekukoa hartu zuten erakunde eta taldeen urritasuna eta profilari erreparatuz gero: Euskal Kultur Erakundea (EKE) eta Euskal Konfederazioa, Iparraldean, eta Hizkuntz Eskubideen Behatokia, Euskararen Gizarte

Erakundeen Kontseilua, Euskal Herrian Euskaraz, Udalbiltza, EAJ-PNV, EA eta Batasuna, Euskal Herri osoan. Bali-teke izenen bat ahaztu izana, baina hala balitz ere gauzak ez lirateke asko aldatuko: egunaren oihartzuna soilik entzun zen konpromisoa betidanik hartuta dutenengan; edo, beste ikuspuntu batetik begiratuta, kulturalki eta politikoki euskal izate eta notasunaren alde daudenengan baino ez. Argi eta garbi dago egun horren berri ez duela izan talde horietatik urrun dagoen jende ugariak.

Hizkuntza gutxituekiko interesa ãeagotzeko marketing-proposamenak

Zerk lagun dezake guztien indarrak euskararen alde biltzen?

Arazoi bat da *Jakinen* 125. zenbakian aipatzen genuena; labur esanda: gizartearen gehiengoak euskararekiko adierazten duen interesaren azpian dagoen motibazio apala ez da nahikotasun mailara iristen berreskuratu eta normaldu nahi dugun hizkuntza gutxituak eskatzen duen ahalegin mardulari erantzuteko. Gogoan izan, kasu honetan, plangintza zorrotzak proposatzen zirela.

Halere, badago interesik ez duen beste gizarte multzo bat; euskararen aldeko aurrerapausoak onartuko dituen, baldin eta bere interes propioak kaltetzen ez badira. Bestela kontra jar daitekeen gizarte sektorea da.

Egoera horri aurre egiteko baliagarriak izan daitezkeen hainbat planteamendu mahaigaineratu ziren Hizkuntzen Europako Egunean; nagusiki, Europak eta Espainia nahiz Frantziako estatuek araudi eraginkorra hizkuntza gutxituen alde sor dezatela eta euskararen ofizialtasun osoa ezar dadila. Duda izpirik gabe, egin beharreko planteamenduak dira horiek, baina ez nahikoak; ezta egokiak ere euskararekiko interesik adierazten ez dutenak erakartzeko.

Hizkuntza gutxituekiko aldaketa kulturala: izan ere, badaude gure hizkuntzaren aldeko motibazioak areagotzeko asko lagundu dezaketen beste arrazoibideren batzuk: elea-niztasunak dakarren aberastasun kulturalarena, adibidez.

Unesco-ko Linguapax programako presidentea den Felix Marti-k *Euskaldunon Egunkaria*-n zioen bezala (2001-9-26):

Unescon uste dugu iritsi dela hizkuntz erkidegoen arteko harreman gatazkatsuak gainditzeko ordua. Kultur giro berezia sortu behar dugu (...) Hizkuntz erkidego guztietako kideek aurki dezatela beste hizkuntza batzuk jakiteak dakarren plazera.

Eta ildo bereko adierazpenak, hain zuzen, egiten zizutzen Iparraldean arestian aipaturiko erakundeen ordezkariak.

Mezu hori positiboa da, ez du inor kaltetuko, eta, horrexegatik, gizartean hedatuko balitz gaur egun euskalduntasunetik urrun daudenenganaino iristeko egokia litzateke. Gainera, eta planteamendu honen haritik, euskara hizkuntza aurreindoeuropara izanagatik gure hizkuntzak duen balio kulturala ez da ahuntzaren gauerdiko eztula; a razoi sendoak ez dira falta bere balioa goraiatzeko.

Euskal hiztunen komunitatearen berri eman: euskal munduaren aberastasuna erdaldunen begi bistan jartzean dugu beste erronka handi bat.

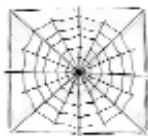
Izan ere, askotan aipatzen den bezala, ezin da maitatu ezagutzen ez dena, eta erdal komunitateak ez du euskal hiztunen komunitatearen berri handirik. Benetan ezagutu beharrekoak dira hainbat ikerlanetan erdaldun batzuek gutaz adierazten dutena, harrigarria baita; ezjakintasunak eta aurreiritziek josita.

Ildo honetatik, Linguapax-eko presidenteak eta Iparraldeko ordezkariak beste mezu positiboa plazaratzen zuten, Euskal Herri osora hedatu beharrekoa: hizkuntza guztiek duintasun bera dutela eta hizkuntza guztien prestigioa bultzatu beharra.

Horregatik, hain zuzen ere, euskal errealitatearen irudirik atseginena saltzen hasi behar dugu ohiko marketing-kanpaina bailitzan: erdaldun batzuk gure hizkuntzarekiko mirespena garatzen hasiko dira, euskal hiztunen komunitatearen aberastasuna ezagututa soilik.

Laburbilduz, dagozkigun eskubideen gaineko eskaerak erakunde eta botere publikoei exijitu ez ezik, jendau-

rrean eragina izan dezaketen beste marketing-ildoak ere landu behar ditugu; besteak beste, Iparraldean eta Unesco-ren aldarrikapenetan erabili diren berberak, hain zuzen. Izan ere, (euskal) herri eta nortasunaren eskutik euskararen inoiz bilduko ez liratekeen horiek, hizkuntza horren balio kultural eta erakargarritasunaren bitartez saiatu behar dugu hurbiltzen; hori lortu ezean, gutxienez zailagoa izango litzateke haiengan euskararen aurkako jarrerarik errotzea eta hedatzea.^o

Informazio Gizartearen onurak eta malurak

Irailaren 11tik aurrera ezer ez omen da ordura arte beza-la izango. Politikaz, ekonomiaz, segurtasunaz, gizarte-balioez... mendebalde-munduak ikuspegiz aldatuko omen du. Aldaketa honen eragina edozenbat sektoretan islatuko omen da, teknologia berrietan oro har eta informatika zein telekoetan bereziki.

Bost bide dira, besteak beste, ondoko urteetan sekulako hazkuntza izango omen duten arloak: datuen biltegi-sistemak, banda zabala, bideokonferentzia, telelana eta hirugarren belaunaldiko telefono mugikorrak (audioa, bideoa, grafikoak, datuak, e-maila, musika...). Funtsean, bidaia gutxitu, teledukiak gehitu, sare-komunikazioa areagotu eta datuak segurtatzeko sistemak.

e-criminality

Baina, aldaketek erakar ditzaketen onurak gorpuzten diren bitartean, lantua, negar-zotina eta betosko iluna nagusi dira oraindik orain. Nazioarteko terrorismoa gero eta gehiago baliatzen ari omen da Internetez bere egitasmoak burutu ahal izateko eta arazo honek ez omen du hasi baino egin. Barne Ministro alemaniarraren hitzetan: «Kriminalitatea nabarmen hazten ari da Interneten baitan eta Informazio Gizartearen etorkizuna arriskutan jar dezake». Gaia pil-pilean dago irailaren 11n Dorre Bikien eta Pentagonoaren aurkako eraso izan zenetik hona. FBIk aitortu zuenez, terroristak sareaz baliatu omen ziren bai elkarren berri jakiteko, bai hegazkin-txartelak erosteko eta baita ekintza osoaren zertzelada guztiak zehazteko ere.

Gaia ez da, ordea, batere berria eta ez dirudi, gainera, terrorismoa denik internautak gehien arduratzen dituen. IDC aholkularitzak Alemania, Frantzia eta Erresuma Handiko 250 enpresa handitan egindako inkestaren arabera,

ziber-krimenaren erasorik larrienak azaltzerakoan, %43,7k nazioarteko matxurak aipatu ditu, %23,3k erabilpen-akatsak, %11,9k istripu fisikoak, %10,8k ezjakintasuna, %9,7k ziberkrimena eta %2,8k bandalismoa.

Datu hauek ez dute ukatzen, jakina, denetariko mafia, narkotrafikatzaile, pedofilia-zale edo legez kanpoko taldeak sareaz baliatzen direnik, baina ezin ere uka, alde zurretik eta edozenbat urtetan talde berberoriek telefonoa, faxa edo posta erabili izan dutena eta erabilpen horrek ez dituela sekula komunikabide-sistema klasikook auzitan jarri.

Cyber Pearl Harbor

Honek guztiak ez du esan gura legeak sistema berriak kontuan hartu behar ez dituenik. Horra, esate baterako, Erresuma Batuaren *Terrorism Act* berria, zeinek maila berean jartzen dituen lehergailu bat kale-bazterrean ipintzea eta hacker-lanak webgune batean egin ditzakeen kalteak. Beste kontu bat da, ordea, kontrol ofizialak edo polizi-lanak zenbateraino baldintza ote lezaketen internauten pribatutasuna.

Bushen gobernu-ahotsek oinarritzko azpiegitura amerikararen kontra —«cyber Pearl Harbor» gisa— Internetez hel zitekeen eraso aipatu dute eta, ondorioz, *Combating Terrorism Act of 2001* erabaki-andana onartzeaz dago. Egitasmo hau onetsiko balitz, auzitan jarriko litzateke mendebaldeko zibilizazioak hainbat mendez lortu dituen balioak, askatasun pertsonala eta intimitate-eskubidea alegia.

Gai hau bertatik bertara hilabeteotan eztabaidatzen ari da Europar Kontseiluan. Antonio Vitorinok, Bame-ara-zo eta Justizia batzordeburuak, krimena gainditzeko poliziari ahalik eta aukera gehien eskaini behar zaiela defenditzen dutenen tesia ordezkatzeko du eta Informazio Gizartearen batzordeburu den Erkki Liikanenek, ordea, zer gerta ere datuak sekretupean gorde beharra aldarikatzen du. Hau da, pribatutasunak poliziaren interesetara makur-

tu behar ote duen ala erabiltzaileen informazioa babestu beharrak ote duen lehentasuna.

Navarra.SI

Bitartean, Nafarroako Gobernuak *Navarra.SI* Informazio Gizartea Sustatzeko Plana jarri du indarrean, *Plan de Promoción de la Sociedad de la Información de la Comunidad Foral de Navarra*, informazio eta komunikazio teknologia berrien zabalkundea areagotu ahal izateko. Luzeraz, 350 orrialde inguru, modaz kanpoko bilduma aspergarria da eta, moldez, erabat konbentzionala, Gobernuaren sailen arabera egituratua baita gehienbat.

Sanz presidenteak berak aurkeztu arren komunikabideetan zabalkunde handirik izan ez duen plan honek 9.600 milioi pezetako aurrekontua izango du 2001-2003 epealdian zehar: 3.300 milioi aurtengoan, 3.400 datorren uitean eta 2.900 hurrengoan. Horrez gainera, iaz 2.600 milioiko inbertsioak egin ziren arlo berean.

Planak 146 ekimen biltzen ditu, zeinetatik nafar gobernuak berak zazpi azpimarratu dituen, alegia: edukiak (Nafarroaren presentzia sarean), teknologia berrien kalitatea (I+G+I industrial eta unibertsitate-ikerikuntza), zerbitzuen garapena (banda zabala, denentzako Internet, tarifa merkeak...), Gobernu elektronikoa (administrazio publikoarekiko harremanak, leihatila bakarra...), gizarte-zerbitzuak (Osasunbidea, gazteria, hirugarren adina, telelana...), hezkuntza (multimedia, campus birtualak...) eta industria eta merkataritza (pymen arteko sare telematikoa —Navactiva— eta e-businnessa).

Informazio Gizartea 2001-2005

Idazlan hau argitaratu orduko kalean izango da Telefonica-ren eraginez prestatu den *La Sociedad de la Información en España. Perspectiva 2001-2005*.

Informazio Gizartearen eboluzioa uste baino geldoa-
goa izango omen da ondoko bost urteetan. Datu-bilketan
eta hezkuntza-arloan areagotuko da gehienbat garapena
eta gizarte zibila zein enpresak izango dira oinarritzko era-
gileak.

Lau urte barru hiritarren %40k izango du Internet
eta jendea ordaintzeko gertu ager dadin hiru baldintza
behar izango dira: banda zabala, eduki eragingarriak eta
komunikazio seguruak. 2005 urtean sistema mugikorren
bitarteko aplikazio interaktiboak izango omen dira jen-
dartereko harremanik erabilienak.

Enpresari eta kargudunek teknologia berrien aldeko
apustua egingo dute, ez horrenbeste gainerako langileek.
Formazio-eskakizuna gero eta handiagoa izango da eta
lanpostuaren egonkortasuna gero eta urriagoa. Adminis-
trazio Publikoak sekulako zailtasunak izango omen ditu
orain arteko funtzionario jendeaz hiritar andana berria-
ren eskakizunei erantzuteko.

Lauzpabost urte barrurako teknologiak ikaragarritzko
aldaketak izango ditu sare eta eusgailuetan. PCa izango
da etxeetan terminal multimediarik erabiliena baina TV
digitalak laster hartuko dio aurrea. Salneurriak erdiratu
egingo dira eta era batez zein bestez eduki guztiak zeharo
merkatuko.

Eraberrikuntza garapen ekonomikoaren sus- pertzaille

Euskal Autonomia Erkidegoaren bilakaera ekonomikoa
aztertuz gero bi datu azpimarragarri agertzen zaizkigu,
zein baino zein nabarmenagoak. Batetik, azken hamar ur-
teotan euskal Barne Produktu Gordina (BPG) urtero hazi
izan dela Estatu espainiarrean eta Europar Batasunean
baino gehiago. Bestetik, azken hogeitun urteotan, Estatu es-
painiaren I+Gko inbertsioak hogeitun bider gehitu diren
bitartean, Espainian hiru aldiz baino ez direla biderkatu.
Gauzak honela, galdera zera litzateke, ba al dago lotura
zuzenik eraberrikuntza eta hazkuntza ekonomikoaren ar-

tean? Beste modu batez esanda, zein arlotan lor dezake gurea bezalako herri txiki batek etekinik handiena?

Erantzuna Euskadiko Kutzaren ikerketak aditzera ematen du (*El crecimiento económico vasco. Aproximación a sus factores explicativos*, Caja Laboral, Dpto. Estudios, martxoa, 2000, 42. orrialdean). Ikerlan honen arabera, Balio Erantsi Gordinaren faktore aldagarri bakoitza milioi bat pezetaz gehituz gero, eraginaren isla guztiz esanguratsua da.

Aldagarria milioi bat pezetaz gehitzearen hazkuntza BAGn

I+G (inmateriala)	362.112,62	pezeta
Langileen formazioa	191.557,80	-
Kapital publikoaren stocka (materiala)	138.119,81	-
Kapital pribatuaren stocka (materiala)	135.182,12	-
Lanpostu berria	50.721,37	-

Beraz, bistan denez, eraginik handiena I+G deritzan inbertsioan lortzen da eta, ondoren, langileen kualifikazioa gehitzen. Gero, makinaria, azpiegitura fisiko eta gainerako inbertsioetan eta, azkenik, alde handiaz, lanpostu berri bat sortzen.

Esan beharrik ere ez, noski, hazkuntza ekonomikoa ez datzala, inondik ere, aldagarri bakar batean eta denak behar-beharrezko direla nolabaiteko oreka lortu ahal izateko. Baina,aldi berean, egia ere bada aldagarrien arteko ezberdintasunak nabariak direna eta teknologi-aurrerakuntzak zein giza-ezagutzak erabateko eragileak direna hazkuntza ekonomikoa suspertzeko orduan. Hain zuzen ere, Euskadiko Kutzaren ikerketak dioenez, euskal ekonomiak bi ardatz horiek behar omen ditu gogoan izan orain arteko hazkuntza iraunkorrari benetan eutsi nahi baldin bazaio.

Euskal Autonomia Erkidegoak bere BPGren %1,37 gastatzen du I+G+I delakoan, Europar Batasunak %1,8 eta Espainiak %0,89 xahutzen duten bitartean. Helburua 2004 urterako Europarekiko konbergentzia lortzea da baina erronka ez da batere erraza. Are zailago Europar Kontseiluak 2005 urterako «munduko ezagutza-ekonomiarik lehiakor eta dinamikoena» bihurtzea erabaki berri duenez gero. Gure hazkuntzak aurrera egingo du segurutik, baina Europa ez da geldirik geratuko.

Ezagutza-espezieen eboluzio genetikoa

Era batez edo bestez jendeak zertxobait badaki Informazio Gizarteaz baina zehatzik ezer gutxi, ordea, Ezagutza Gizarteaz. Are gutxiago Ezagutzaren Kudeaketaz, nahiz eta gai honetaz gero eta jardunaldi gehiago eratu eta han-hemenka, udazkeneko perretxikoak bailiren, makinatxo bat *guru* plazaratu.

Gizarte Ezagutzaren nondik norakoa argitu nahirik edo, eta izenburu horren pean leudekeen ulertezinak umorez salatu gurarik, F. Javier Carrillo irakasle mexikarrik «lurralde berrietan» zehar egindako erreportajea burutu du (*La evolución de las especies de gestión de conocimiento. Un reporte expedicionario de los nuevos territorios*, Monterrey, Nuevo Leon, Mexiko, 2001eko ekainaren 26an). Berorren ustez, hiru dira Ezagutza Gizartearen eremu berrietan loratu diren espezieak.

Lehena, aurrena, antzinakoena, *datosaurioena* (arçivifagus tremendus). Bere funtzioa teknologia berriei erabat atxikia dago. Datuak bildu eta bildu, gorde eta gorde baino ez du egiten, larre motzeko informaziotan hezia eta hazia izanik noizbait, berriro ere, informazioa balio urria izango delakoan.

Behi zentzudunak (sensata bovis) deritza hurrengo espezieari. Urteak joan eta urteak etorri nolabaiteko bilakakera izan du, informazioa biltzen ez ezik hausnartzen ere ikasi du. Hainbat urdail ezberdin ditu, batetik besterako informazioa pasatzen du, jario horren berri jabetu da eta zenbait informazio prozesatzeko eta han-hemenka barreiatzeko gauza da.

Hirugarren espeziea *tximino argiek* (valuo sapiens) osotzen dute. Inteligentziaren lehen errainuak suspertu bide dira bere garunean eta bere burua izan badela antzematen hasia da. Asmatu du altxorrik handiena ezagutza dela eta, ondorioz, gero eta balio gutxiago ematen dio datu-biltegiari, informazioa interpretatzea eta kudeatzea datuak gordetzea eta pilatzea baino askoz ere garrantzitsua goa delakoan.°

JAKiN

Tolosa hiribidea, 103-1.C
20018 DONOSTIA
Tel. 943.21.80.92
Fax. 943.21.82.07
jakin@jalgi.com